LUCIAN BOIA

# DOUĂ SECOLE DE MITOLOGIE NAŢIONALĂ

Seriile de Autor

HUMANITAS

Redactor: Horia Gănescu
Coperta: Andrei Gamarţ
Tehnoredactor: Luminiţa Simionescu
Corector: Elena Stuparu

Tipărit la Proeditură şi Tipografie

Lucian Boia, născut în Bucureşti la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti. Opera sa; întinsă şi variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România şi în Franţa, precum şi traduceri în engleză, germană şi în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor şi a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr şi ficţiune*) şi la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât şi prin investigarea consecventă a unei largi game de mitologii (de la viaţa extraterestră şi sfârşitul lumii până la comunism, naţionalism şi democraţie). În 1997, lucrarea sa *Istorie şi mit în conştiinţa românească* a stârnit senzaţie şi a rămas de atunci un punct de reper în redefinirea istoriei naţionale. Volume publicate la Humanitas: *Două secole de mitologie naţională* (1999); "*Germanofilii*"*. Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial* (2009, 2010); *Istorie şi mit în conştiinţa românească* (1997, 2000, 2002, 2006, 2010; traduceri în maghiară, engleză, germană, poloneză); *Între înger şi fiară. Mitul omului diferit din Antichitate până în zilele noastre* (2004); *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr şi ficţiune* (1998, 2008); *Jules Verne. Paradoxurile unui mit* (2005); *Mitologia ştiinţifică a comunismului* (1999, 2005); *Mitul democraţiei* (2003); *Mitul longevităţii. Cum să trăim 200 de ani* (1999; traducere în engleză); *Napoleon III cel neiubit* (2008); *Occidentul. O interpretare istorică* (2007); *Omul şi clima. Teorii, scenarii, psihoze* (2005; traducere în engleză); *Pentru o istorie a imaginarului* (2000, 2006; traducere în coreeană); *România, ţară de frontieră a Europei* (2002, 2005; traduceri în engleză şi franceză); *Sfârşitul lumii. O istorie fără sfârşit* (1999, 2007; traducere în japoneză); *Tinereţe fără bătrâneţe. Imaginarul longevităţii din Antichitate până astăzi* (2006); *Franţa. Hegemonie sau declin* (2010); *Tragedia Germaniei: 1914-1945 (2010)*.

## Cuvânt înainte

Naţiunea este unul dintre marile mituri ale epocii moderne. Alături de ideea progresului şi de multiplele ei derivate: revoluţia, democraţia, comunismul... Sunt credinţe care au pus lumea în mişcare, religii ale vremurilor noi. Imaginarea solidarităţilor de tip naţional constituie poate trăsătura cea mai caracteristică a istoriei ultimelor două secole, a unui frământat sfârşit de mileniu. Începutul noului mileniu vine şi cu această întrebare: şi-a epuizat oare naţiunea posibilităţile, şi-a îndeplinit până la capăt misiunea istorică, sau mai are încă un rol de jucat, într-o lume în rapidă schimbare dar incapabilă deocamdată să-i pună ceva similar în loc?

Trebuia să mă opresc la un moment dat asupra naţiunii, în panorama tot mai diversă a imaginarului şi a miturilor pe care o completez de la o carte la alta. Unele incursiuni parţiale în terenul mitologiei naţionale mi-au fost prilejuite de analiza reprezentărilor istorice româneşti (în *Istorie şi mit în conştiinţa românească*) sau de punerea în discuţie a condiţiei discursului istoric în genere (în *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr şi ficţiune*). Naţiunea şi istoria întreţin raporturi privilegiate. A venit acum momentul sintezei.

N-am socotit necesar să fac operă de erudiţie, reluând şi rezumând o bibliografie imensă. Mărturisesc că mă preocupă mai mult mecanismul decât detaliile. Am încercat să întocmesc un model. Inevitabil am procedat la simplificări. Chiar dacă trimiterile la cazurile particulare sunt frecvente, lucrarea nu este consacrată naţiunilor, ci naţiunii. Nu mitologiilor naţionale, ci mitologiei naţionale. Imaginarului naţional i se suprapune, ca în orice privire asupra lucrurilor, imaginarul reconstrucţiei pe care o propunem. Dar nici o definiţie, nici o teorie, nici o idee, nici un fel de înţelegere a lumii nu ar putea să existe în afara unui proces de abstractizare, de detaşare până la un punct de lumea pe care vrem s-o reprezentăm şi s-o explicăm. Altă cale nu există. Nu putem decât aproxima realitatea. Este limita oricărui demers intelectual; este însă şi farmecul nesfârşitelor căutări. Nimeni nu are cum să dea soluţii definitive. Putem doar spera să îmbogăţim cu încă o imagine inepuizabilul caleidoscop al reprezentărilor noastre.

## Reţete de fericire

Istoria omenirii reuneşte în fapt două istorii: istorii succesive, îmbinate, dar care nu se aseamănă. În cea dintâi oamenii au trăit strâns grupaţi în comunităţi restrânse. Chiar marile imperii, conglomerate monstruoase, nu făceau decât să acopere structuri de viaţă predominant locale. Timpul se scurgea încet, imperceptibil. Sentimentul era al unei lumi mereu aceeaşi, cel puţin în datele ei fundamentale. O lume organică, fără rupturi, fără invenţii susceptibile să modifice radical datele existenţei.

Apoi lucrurile încep să evolueze spre o lume deschisă, şi să se mişte din ce în ce mai repede. Aceasta este modernitatea. Proces intrat pe la mijlocul secolului al XVIII-lea într-o fază de accelerare, amplificată până astăzi, generaţie după generaţie. Structurile tradiţionale s-au fisurat, apoi s-au năruit. Ce oare avea să le ia locul? Omenirea a intrat în era invenţiilor. Faţă de lumea tradiţională, *dată* (nu în sens absolut, dar oricum în sensul transmiterii aproape nealterate a fondului de civilizaţie de la o generaţie la alta), lumea modernă este *inventată*, inventată fără încetare.

O dată cu invenţiile intrăm însă într-o logică nouă, dominată de neprevăzut. O idee este doar o idee. Cum are să funcţioneze ea o dată prinsă în angrenajul social, nimeni nu poate prevedea cu adevărat. Construim fără încetare cea mai bună dintre lumi, cu riscul de a nimeri peste cea mai rea.

În fond, spre ce năzuim? Spre două mari ţeluri: fiinţă fragilă, pândită de moarte, împresurată de neant, omul are nevoie mai presus de orice de *protecţie* şi de *speranţă*. Toate alcătuirile umane, efective sau imaginare, îşi propun să rezolve cât mai eficient această dublă necesitate.

Cu siguranţă că cele mai simple şi mai funcţionale soluţii de apărare sunt cele oferite de formele elementare de coeziune socială, celulele alcătuitoare ale societăţilor primitive şi, într-o măsură încă apreciabilă, ale lumii pretehnologice. Familia, tribul, clanul, comunitatea rurală — solidarităţi primare, apropiate — îl prind pe individ ca într-o carapace, limitându-i drastic libertatea, dar asigurându-l în faţa neprevăzutului. Simplitatea şi coerenţa raporturilor interumane se prelungesc în raporturi nu mai puţin simple şi coerente cu lumea "cealaltă". O lume transcendentă responsabilă de ordinea lumii materiale şi de destinul omului. Un mecanism închis şi perfect. Totul se leagă şi totul are sens. Nimic nu rămâne în afara sistemului. Este lumea de care ne-am eliberat. Lumea pe care am pierdut-o.

Nimic nu rezistă la uzura timpului. Secol după secol, istoria a erodat sistematic structurile simple şi închise de solidaritate, împingându-i pe

oameni într-o lume din ce în ce mai mare şi mai puţin coerentă. Un curs lent mai întâi, apoi intrat, o dată cu modernitatea, într-o fază de accelerare. Maşinăria socio-economică a ultimelor secole — industrii, comerţ, căi ferate, migraţii, urbanizare — a măcinat fără cruţare construcţiile tradiţionale. Peste tot cercurile protectoare se estompează şi se pierd în structuri tot mai largi şi mai impersonale. Oamenii devin mai liberi dar şi mai dezorientaţi. Erau obişnuiţi să meargă pe un drum, unul singur, deja trasat, acum li se deschid în faţă o mulţime de drumuri potenţiale. Trebuie să aleagă, trebuie să inventeze. Lumea veche era, preponderent, prinsă în datele naturale ale existenţei (cu adăugiri şi adaptări limitate, care nu afectau "ecosistemul"). Lumea nouă cuprinde, pe zi ce trece, o doză tot mai mare de artificialitate: este pe cale să devină o lume artificială.

Nici cerul nu se mai vede la fel de limpede din metropolele lumii moderne. Proiecţiile transcendente se diversifică şi se complică pe măsura diversificării şi complicării lumii. Declinul credinţelor religioase tradiţionale este incontestabil, însoţind declinul structurilor sociale tradiţionale. Chiar acolo unde credinţa se păstrează, nu mai prezintă intensitatea de odinioară, naturaleţea gesturilor cotidiene şi acea firească întrepătrundere dintre viaţa de aici şi cea de dincolo, care încărca lumea cu sens. În plus, fiecare tinde să creadă în felul lui; foarte mulţi credincioşi de astăzi ar fi fost consideraţi eretici potrivit normelor de acum câteva secole.

Şi totuşi, nu s-a întâmplat ceea ce anunţau raţionaliştii (gândind mult prea raţional, adică deloc rezonabil), şi anume dispariţia apropiată a religiei, sub loviturile necruţătoare ale ştiinţei şi libertăţii de gândire. Ceea ce s-a petrecut, în contextul refluxului credinţelor tradiţionale, dovedeşte, paradoxal, nu renunţarea omului la idealurile religioase, ci, dimpotrivă, esenţa fundamental religioasă, indestructibil religioasă, a spiritului uman. Mai întâi, chiar în zona cea mai afectată de consecinţele revoluţiei ştiinţifice şi tehnologice — spaţiul occidental de civilizaţie — credinţa şi practicile religioase se menţin la un nivel încă semnificativ. Restul însă — şi acesta este punctul cel mai interesant — nu s-a pierdut, ci s-a reinvestit. Proiecte şi concepte de factură laică, adesea chiar agresiv laice, au fost marcate cu pecetea sacralităţii. Ştiinţa, progresul, viitorul, "societatea de mâine" au ajuns să fie divinizate, într-un spirit apropiat de al milenarismelor religioase medievale. Omul însuşi s-a lăsat tentat de "autodivinizare", în aşteptarea transfigurării sale în "supraom" sau "om nou". Mai cu seamă ideologiile totalitare ale secolului din urmă au fost manifestări tipice de religiozitate militantă, fără Dumnezeu, dar cu promisiunea fermă a împlinirii omului în această lume. Pentru alţii, cerul s-a populat cu extratereştri, aşezaţi în locul sfinţilor. Şi aşa mai departe ...

Există în om ceva chiar mai adânc decât credinţa religioasă în sensul

strict al termenului (ea însăşi, sub forma diverselor ei manifestări, databile istoriceşte, un "derivat" şi nu un dat originar). Este setea de absolut, obsesia depăşirii limitelor derizorii ale existenţei şi înălţării în transcendent. *Trebuie* să fie un scop mai înalt şi viaţa *trebuie* să însemne mai mult decât apare la prima vedere. Neînsemnată altminteri, fiecare existenţă capătă sens prin raportarea la un sistem de valori de esenţă superioară. De aici decurg toate: religiile, ştiinţa, neîntreruptele căutări, aventura speciei umane.

Am pornit foarte de departe pentru a ajunge la punctul precis al discuţiei: intrarea pe scena istoriei a naţiunilor. *Naţiunea* este un concept cu încărcătură masivă şi simbolică, şi aceasta deoarece s-a aşezat la un moment dat în cadrele acelor structuri esenţiale şi perene ale spiritului uman la care tocmai m-am referit. Cariera ei începe atunci când vechile cercuri de sociabilitate nu mai fac faţă complexităţii noii faze istorice. Ceva trebuia să le ia locul, să li se suprapună, ceva nu gata făcut, ci *construit*, în stare să adune laolaltă şi să sudeze segmente sociale disparate, dar chemate să funcţioneze împreună. În măsura în care structurile tradiţionale nu-şi mai puteau îndeplini convenabil rolul de a-i reuni pe oameni într-un sistem coerent, alternativa la naţiune ar fi fost anarhia generalizată. Aceeaşi funcţie, de adunare şi consolidare, a îndeplinit-o, desigur, şi statul modem. Simplul mecanism instituţional nu ar fi fost însă de-ajuns. Era nevoie, mai presus de toate, de un sentiment, de o credinţă. Nimic durabil nu s-a construit vreodată numai prin forţă. Naţiunea este aşadar prin excelenţă formula de solidaritate şi de identitate proprie epocii moderne. Dar nu numai atât. A fost şi una dintre principalele beneficiare ale transferului de sacralitate. Nu doar un concept sau un sistem socio-politic, ci, în egală măsură, o religie. O religie potrivit căreia umanitatea este alcătuită (prin voinţă divină sau dispunere naturală) din entităţi naţionale, istoria are să se împlinească, în universalitatea ei, prin fiecare naţiune în parte, iar individul, la rându-i, nu se poate mântui decât în interiorul propriei naţiuni, ca parte infimă a unui destin colectiv. Poate nici o altă invenţie umană nu a cuprins atâta concentrare de sens ca naţiunea.

Se explică uşor şi manifestările de intoleranţă. Adepţii unor ideologii de factură cvasireligioasă nu au nici un motiv să fie îngăduitori cu cei care gândesc altfel. Nimic mai firesc decât să identifice adversari. Ei ştiu că au dreptate, adevărul fiind unul singur. Ei ştiu că ceilalţi tulbură ordinea universală, mersul lucrurilor aşa cum se cade el să fie. Ca şi religiile tradiţionale, religiile moderne (comunismul, naţionalismul...) predică armonia şi înfrăţirea. Ele oferă reţete de fericire, imaginând spaţii ideale în care toţi oamenii îşi vor afla cu siguranţă rostul şi desăvârşirea. Cu atât mai mult trebuie curmat ceea ce stă în calea fericirii. În numele marilor religii se şi ucide. Cum altfel ar putea fi

stârpită necredinţa?

## Mai presus de orice...

Putem prinde-n vorbe toate câte ne-nconjoară? Trebuie mai curând să ne resemnăm cu ideea că definirea datelor realităţii se înscrie într-un joc fără sfârşit. Nu au cum să existe formule ultime şi unanim acceptabile. Motivul este structural: vorbele pe care le folosim sunt de altă esenţă decât lumea pe care îşi propun să o reprezinte. Transpunem lumea potrivit unui cod, recompunând-o în altă dimensiune. Cuvintele sunt prea puţine şi prea abstracte faţă de inepuizabila bogăţie a universului. Ordonând, simplificând şi abstractizând, dăm lumii, fireşte, mai mult înţeles, dar aceasta nu mai este lumea adevărată, ci o imagine a ei. Cuvântul *naţiune* — fiindcă naţiunea este în discuţie — nu poate acoperi, decât în urma unei convenţii şi cu toate simplificările şi deformările de rigoare, o nesfârşită diversitate de manifestări. Chiar dacă am numi fiecare varietate naţională cu un cuvânt specific — aşa cum eschimoşii apelează la o mulţime de cuvinte pentru a denumi zăpada sub feluritele ei aspecte — nu am rezolva în nici un chip problema; am pierde ideea generală, fără a atinge mai îndeaproape substanţa lucrurilor. Nu este cazul să disperăm, dar, atunci când vehiculăm idei, se cade să fim conştienţi de limitele şi constrângerile demersului; cel puţin nu ne va mai uimi diversitatea şi chiar nepotrivirea rezolvărilor propuse.

În fapt, complexităţii realului şi condiţiei particulare a limbajului li se mai adaugă o complicaţie: aceea a unghiului de privire. Aprecierea oricărei probleme, chiar identificarea ei ca atare, depind de punctul de observaţie, care este mereu altul (în funcţie de o multitudine de determinări, de la fondul cultural şi ideologic al unei epoci sau civilizaţii până la traiectoria personală a fiecărui ,,interpret").

Ce este, aşadar, naţiunea? Brutală întrebare dacă ţinem seama de tot ce am spus până acum. Naţiunea este un cuvânt, un concept, care nu poartă în sine, în mod obiectiv, o semnificaţie gata făcută. Ceea ce înseamnă "naţiune" depinde de alegerea noastră, de modul cum vrem să decupăm, să privim, să abstractizăm şi să interpretăm o anume fază a evoluţiei istorice. Nu îmi propun aşadar să desluşesc ce ar însemna naţiunea în absolut, fiindcă nu există concepte absolute. Nu pot decât să schiţez şi să încerc a sintetiza interpretările actuale privitoare la naţiune, dezvoltând pe marginea lor propria mea înţelegere.

Majoritatea autorilor occidentali (mă refer la ei fiindcă mai toate ideile vehiculate pornesc din Occident) care au supus analizei, în ultimele decenii, ideologia naţională concură în a afirma *modernitatea* şi *artificialitatea* fenomenului. Cristalizarea acestuia este plasată nu mai devreme de secolul al XVIII-lea, în partea ultimă îndeosebi a acestui secol, şi exclusiv în Apusul Europei şi în Statele Unite ale

Americii, urmând extinderea procesului, după 1800, spre Europa Centrală şi Răsăriteană, şi generalizarea sa, într-o perioadă mai recentă, la scară mondială (urmare a dezmembrării structurilor coloniale). Puţini sunt cei care aduc naţiunea mai de departe: dintr-o fază timpurie a modernităţii, din Evul Mediu, eventual din Antichitate. În principiu, desigur, totul este permis. *Natio* este un cuvânt latinesc. Romanii defineau prin el ceea ce noi numim astăzi trib sau popor. Conceptele, încă o dată, îşi au partea lor de artificialitate şi de consens (relativ). Pentru cei mai mulţi dintre exegeţii săi naţiunea presupune astăzi o anume sumă de trăsături şi de valori, sau o anume dispunere a lor, pe care nu le întâlnim sau le întâlnim altfel structurate în epocile anterioare. În lipsa unei definiţii general acceptate, termenul tinde totuşi să se aşeze între anume limite, pe care nu le putem depăşi decât cu riscul de a sparge complet conceptul.

Una dintre primele concluzii priveşte caracterul voluntar, construit, artificial al naţiunii. Naţiunea este proiecţia în concret a unei ideologii. Este o *comunitate imaginată* (potrivit sintagmei care a făcut carieră, a britanicului Benedict Anderson). Antecedentele — spun unii autori — contează prea puţin sau chiar deloc. Nu o anumită istorie face naţiunea, ci naţiunea, o dată constituită, îşi inventează istoria care, aparent, ar fi întemeiat-o. Nu o anume limbă, împărtăşită, îi reuneşte pe oameni în naţiune, ci naţiunea, o dată constituită, elaborează o limbă standard pe care o impune tuturor membrilor săi. Nu căile de comunicaţie moderne fac naţiunea, ci naţiunea, o dată constituită, are grijă să-şi lege toate segmentele componente într-o reţea centralizată de căi de comunicaţie (funcţia, nu numai economică, dar şi naţională, a căilor ferate în secolul al XIX-lea). Şi aşa mai departe...

Trebuie spus că autorii recenţi nu iubesc naţiunea, şi asta se vede. Prejudecăţilor naţionale li se impută conflictele şi actele de intoleranţă ale ultimului secol. Mai ales în spaţiul occidental naţiunea pare a-şi fi epuizat o bună parte din resurse şi din prestigiu (cel puţin printre intelectuali, principalii făcători şi desfăcători de concepte). Viitorul nu mai este al ei. Iar cine pierde viitorul riscă să piardă şi trecutul. Naţiunea apare ca o construcţie artificială, oarecum curioasă, cu o carieră limitată în timp, şi fiindcă cei care o supun acum investigaţiilor nu mai cred în ea. Cu totul altfel judecau confraţii lor acum un veac sau un veac şi jumătate; aceia credeau cu tărie în naţiune, şi într-o istorie sortită să se împlinească tocmai prin naţiuni. Pe când astăzi naţiunii îi sunt retezate rădăcinile, pe atunci ele erau împinse până departe, în preistorie. Definind orice, ne definim şi pe noi înşine, şi realizăm astfel sinteze secunde, în care realitatea este impregnată de atitudinile noastre faţă de ea.

O soluţie de compromis a fost propusă de britanicul Anthony D. Smith, într-o lucrare, cu titlu grăitor, privitoare la *originea etnică a*

*naţiunilor* (*The Ethnic Origins of Nations*, 1986). Punctul de plecare al demonstraţiei sale l-a constituit relativa concordanţă, gradul semnificativ de suprapunere dintre etnii (sau spaţii lingvistice) şi naţiuni. Naţiunile s-au constituit în jurul unor nuclee etnice, şi chiar dacă ele au ajuns să reprezinte altceva, originea lor se prelungeşte în Evul Mediu şi până în Antichitate. Sunt de altfel o serie de elemente pe care etniile le împărtăşesc, într-o măsură variabilă, cu naţiunile moderne: mituri fondatoare, amintiri istorice, valori culturale, o anume limbă, un teritoriu sau un nume. Se explică astfel mai bine excepţionalul ataşament de care a beneficiat naţiunea; multe dintre trăsăturile şi simbolurile ei au fost simţite ca autentice, fiindcă veneau de departe, transmise de la o generaţie la alta.

Dată fiind complexitatea realităţilor şi nu mai puţin a raporturilor noastre cu ele, interpretările sunt în mod firesc divergente, fără ca unele să fie neapărat adevărate şi altele neadevărate. Naţiunea poate fi ceva cu totul nou, înglobând totodată o sumă de elemente preexistente. Sub acest aspect nu există contradicţie decât dacă vrem să existe. Vom încerca să o soluţionăm.

Ceea ce caracterizează naţiunea este sensul ei totalizant. Avem de-a face cu o naţiune atunci când nimic nu se mai află în concurenţă cu ea şi cu atât mai puţin deasupra ei. Este un principiu suprem. Evident că nu avea cum să se manifeste în lumea de dinainte de 1750 sau de 1800, aşezată pe alte valori. Franţa poate oferi în această privinţă un model interesant. Cazul său este mai net decât oricare altul, prin conturarea, cu multe secole în urmă, a cadrului teritorial şi politic în care se va afirma la un moment dat naţiunea franceză. Franţa există, dacă nu de la Clovis (rege al francilor, nu al Franţei), într-o primă schiţă de la destrămarea Imperiului Carolingian, prin tratatul de la Verdun, în anul 843, şi cu siguranţă din jurul anului 1000, odată cu instaurarea dinastiei capeţiene. De atunci până astăzi se perpetuează aceeaşi Franţă, între graniţe clar desenate de la început, care vor cunoaşte doar o anume extindere spre Est. Cu un an înainte de tratatul de la Verdun, la 842, este redactat şi primul text cunoscut în limba franceză, încă departe de franceza de astăzi, dar deja desprinsă de latină (Jurământul de la Strasbourg).

Teritoriu, stat, limbă, ceva mai târziu acţiunea centralizatoare a regilor, Franţei nu-i lipseau defel multe din ingredientele naţiunii. Cadrul era gata pregătit, dar a trebuit să aştepte aproape un mileniu pentru ca naţiunea să-şi intre în drepturi. Până în veacul al XVIII-lea, nimic nu a promovat-o şi totul i se opunea. Orizontul principal al oamenilor era, ca pretutindeni, cel al solidarităţilor locale. Turla fiecărei biserici, şi nu catedrala Notre-Dame. Ţara era un conglomerat de provincii, şi aşa a rămas până la Revoluţia din 1789; centralizarea practicată de regi a atenuat, fără a anula însă, structurile regionale.

Revoluţia îşi va face un titlu de glorie abolindu-le şi înlocuindu-le cu sistemul administrativ al departamentelor dirijate de la centru. Ceea ce îi unea pe locuitorii Franţei era *monarhia*. Regele, nu naţiunea, era sursa autorităţii şi simbolul suprem. Nu numai că Franţa nu era o naţiune, dar apărea împărţită în ceea ce am putea numi "naţiuni" concurente : nobilimea şi starea a treia. O teorie care a avut viaţă lungă îi făcea pe nobili să descindă din războinicii franci, cuceritori ai Galiei, în timp ce oamenii de rând ar fi fost descendenţi ai autohtonilor galo-romani. Revoluţia le-a apărut acestora din urmă ca o revanşă împotriva celor care îi dominaseră mai bine de un mileniu. Nici limba franceză — dacă vrem să erijăm limba în argument prim al naţiunii — nu era vorbită de toată lumea; în vremea Revoluţiei, cam jumătate din populaţia Franţei nu vorbea franţuzeşte, exprimându-se fie în varietăţi dialectale ale francezei (normandă, picardă...), fie în alte limbi: provensală, bretonă, dialecte germane (Alsacia) sau italiene (Corsica)... (Este drept, cealaltă jumătate vorbea! Atunci când invocăm rădăcinile etnice ale naţiunii, depinde cum privim lucrurile.)

Fragmentării interioare — sesizabilă atât în datele reale ale societăţii franceze, cât şi în reprezentările sociale, aşadar în imaginarul politic — îi corespundea, dimpotrivă, o deschidere "Spre exterior, care nici ea nu anticipa în vreun fel distinctele frontiere naţionale. Nobilii francezi se simţeau cu siguranţă mai apropiaţi de ceilalţi aristocraţi europeni decât de "compatrioţii" lor ţărani. Pentru intelectuali frontierele au apărut târziu (în bună măsură prin propria lor contribuţie teoretică). Timp de secole a funcţionat în Evul Mediu o "republică intelectuală", a cărei limbă de comunicare a fost latina. Începutul epocii moderne a multiplicat soluţiile lingvistice de comunicare, într-un spirit care nu avea nimic "naţional": latina, spaniola, germana, franceza, sau greaca în Orient (precum în Ţările Române) au funcţionat ca limbi "transnaţionale" ale elitei, cu intensităţi şi durată variabile de la o zonă la alta. Rareori nobilii sau intelectualii se exprimau în aceeaşi limbă cu oamenii de rând. Secolul al XVIII-lea a fost marele secol al limbii şi culturii franceze. Elita europeană vorbea franţuzeşte într-o vreme când jumătate din populaţia Franţei nu cunoştea această limbă! Frederic cel Mare, regele Prusiei, scria numai în franceză şi îşi manifesta ostentativ dispreţul faţă de limba germană. Nici Voltaire, prietenul său francez, nu se lăsa mai prejos în materie de cosmopolitism. El n-a pierdut ocazia de a-l felicita pe rege — desigur în franţuzeşte — pentru victoria obţinută la Rossbach în 1757 împotriva francezilor. Comportamente insolite din punctul nostru de vedere, chiar astăzi, când virtuţile ideologiei naţionale s-au mai tocit.

Pentru ca naţiunea să-şi facă intrarea pe scena istoriei, trebuiau să dispară (în fapt sau în imaginar, mai ales în imaginar) barierele şi compartimentările interne şi să se traseze totodată linii clare,

despărţitoare şi deosebitoare, între diversele spaţii politico-culturale. Este ceea ce s-a întâmplat, sau a început să se întâmple, în secolul al XVIII-lea. Secolul acesta, cosmopolit prin excelenţă, a inventat şi naţionalismul. Încă o dovadă că istoria nu are un curs simplu, ci reprezintă o sinteză de evoluţii contradictorii.

## Voinţa de a fi

Două cărţi spun de la început esenţialul şi anunţă ce avea să se întâmple. Mai întâi *Contractul social* al lui Jean-Jacques Rousseau, apărut în 1762 şi, un sfert de veac mai târziu, *Ideile asupra filozofiei istoriei omenirii* publicate de Johann Gottfried Herder între 1784 şi 1791.

Suveranitatea aparţine poporului, afirmă răspicat *Contractul social*. Nu există altă autoritate legitimă decât cea delegată de comunitatea cetăţenilor. Se prăbuşeşte, mai întâi în imaginar, în aşteptarea Revoluţiei, întreg eşafodajul Vechiului Regim. Conglomeratul de stări, privilegii şi structuri particulare lasă locul unei alcătuiri omogene, unui singur principiu diriguitor.

Omenirea — argumentează Herder — este alcătuită din popoare, fiecare cu caracterul său bine definit, cu spiritul său propriu, manifestat în limbă şi cultură, cu destinul său în lume.

Şi astfel, naţiunile îi adună pe oameni şi îşi împart lumea. Nimic nu se petrece în afara cadrului naţional. Prin voinţa lui Dumnezeu, prin porunca Naturii, sau prin decizia oamenilor: oricum, faptul în sine acesta este. Cu variantele respective, mai mult teoretice până la urmă: Rousseau anunţă varianta contractuală, caracteristică filozofiei franceze în materie, Herder varianta culturală, etnică şi lingvistică, preferată de teoreticienii germani. Cu alte cuvinte, te naşti german, dar alegi să fii francez. Însă, fie prin naştere, fie prin opţiune, trebuie să aparţii unei naţiuni. Altceva nu mai există.

Ambiţios proiect, menit să substituie sistemului complex de solidarităţi moştenite o singură mare solidaritate. Cum să aduni laolaltă oameni pe care mai nimic nu-i leagă? Ei nu se cunosc între ei şi, exceptând valorile naţionale care li se recomandă, au interese, preocupări şi credinţe de tot felul. Fără liantul naţional ar fi străini unii de alţii. Acesta a fost până la urmă miracolul naţiunii. A creat, nu din nimic, dar oricum din elemente disparate, o credinţă care s-a dovedit mai puternică decât oricare alta şi care, chiar contestată şi diminuată, îşi păstrează încă ceva din seducţia ei originară. Acest succes uluitor al mitologiei naţionale l-a îndemnat, după cum am văzut, pe Anthony Smith să lege, cu oarecare justificare, fenomenul naţional modem de evoluţiile anterioare, îndeosebi de substratul etnic: o manieră de a explica adeziunea oamenilor la un principiu altminteri abstract.

Fapt este că declinul, în realitate şi poate încă şi mai mult în imaginar, al structurilor şi valorilor tradiţionale nu putea să nu genereze o nouă formulă de coeziune. Mai complexă şi mai simplă în acelaşi timp. Societăţile moderne sunt atât de complexe, încât pentru a funcţiona sau pur şi simplu pentru a supravieţui au nevoie de un

principiu împărtăşit de unitate, de un consens care să anuleze sau cel puţin să ţină în frâu mulţimea contradicţiilor. Putem defini naţiunea drept *o comunitate complexă dar simplificată şi omogenizată în imaginar, învestită cu un înalt grad de coerenţă şi cu un destin specific care o delimitează şi o deosebesc de celelalte comunităţi similare*.

Naţiunea este o mare solidaritate. Ea presupune o singură condiţie obligatorie: voinţa de a fi. Limba, religia, teritoriul, istoria, structurile economice nu pun, fiecare în parte, vreo condiţie obligatorie. Naţiunea se poate face — dacă o anumită elită o doreşte la un moment dat, şi ştie să fie suficient de convingătoare — şi fără unul sau altul din factorii respectivi. Fireşte, nu pot să lipsească toţi aceşti factori. Cum să imaginăm o naţiune lipsită de orice liant? Dar lianţii sunt diverşi şi amestecul lor mereu diferit. Universală este doar ideea în sine de naţiune, de solidaritate a unei mari comunităţi.

Raportarea naţiunii la etnie se justifică în numeroase cazuri, dat fiind că principalul liant (nu obligatoriu, însă foarte frecvent) al unei construcţii naţionale este o anume limbă. Nu vom complica lucrurile încercând să definim poporul sau etnia, categorii istorice înţelese ca precedând şi susţinând construcţiile naţionale moderne. Termenul etnie este de altfel preferabil; cuvântul "popor" spune atât de multe, este atât de vag, de politizat şi de uzat încât nu se poate face nici o discuţie serioasă utilizându-l. Cât despre etnie, ea poate oferi trăsături bine cristalizate în societăţile primitive, acolo unde au identificat-o mai întâi antropologii (structură familială, economică, socială, limbă şi cultură comune). Dar în faza istorică mai evaluată, premergătoare constituirii naţiunilor, cu greu am putea găsi elemente deosebitoare, net definite, între etnii sau "popoare" altele decât limba. Cu alte cuvinte, francezii sunt cei care vorbesc franţuzeşte şi românii cei care vorbesc româneşte. În rest, nu există o manieră absolută — detectabilă ştiinţific — de a fi francez sau român, care să-i lege pe toţi francezii sau pe toţi românii între ei şi să-i deosebească net de ceilalţi. Nu există un tip de societate sau de relaţie cu Dumnezeu care să fie specific şi exclusiv franţuzesc sau românesc. Deosebirile sunt sociale şi de fază istorică, nu de esenţă etnică. Limba este, aşadar, primul criteriu şi unicul cu adevărat deosebitor. Dar şi în acest caz, până-n faza naţională, elita se exprima adesea în limbi altele decât limba "poporului". În plus, ce înseamnă, de pildă, a vorbi franţuzeşte? Este şi nu este aceeaşi limbă cea vorbită în saloanele de la Versailles şi cea vehiculată de ţăranii francezi în diversele graiuri locale. Astăzi folosim limbi standard, unificate tocmai prin "voinţa naţională". Naţiunea nu le-a moştenit aşa; a trebuit să le prelucreze pentru a face din ele expresia cea mai caracteristică a unui organism social omogenizat. Şi de data aceasta adevărul are două feţe: naţiunea îşi are obârşia (într-o măsură variabilă) în unitatea de limbă, dar şi unitatea de limbă îşi are obârşia

în naţiune.

Cert este că limba se dovedeşte cel mai puternic dintre toţi lianţii utilizabili. Ce altceva poate reuni o masă de oameni care nu are multe alte trăsături în comun? Cazul german este tipic. Un spaţiu fărâmiţat politic, divizat şi religios (între catolici şi protestanţi) începând din secolul al XVI-lea, şi, în plus, prezentând, şi în plan lingvistic, numeroase şi foarte pronunţate forme dialectale. Vorbitorii unor dialecte distincte practic nu se înţeleg între ei. Limba literară germană, care datorează mult *Bibliei* traduse de Luther (în 1534), a unificat, în sens cultural, un spaţiu extrem de fragmentat. Pentru germani, în momentul afirmării solidarităţilor de tip naţional, limba a devenit argumentul suprem. Ea singură îi unea pe germani. Limba, înţeleasă, fireşte, ca expresie a unei etnii distincte şi purtătoare a unei culturi comune. Interpretarea germană a naţiunii (în sens lingvistic, etnic, rasial) derivă logic dintr-o situaţie istorică specifică.

Şi în constituirea naţiunii franceze, limba şi-a avut funcţia ei, dar într-un proces diferit de cel german. Este o limbă care a cucerit treptat teren, pornind dintr-o zonă relativ restrânsă din jurul Parisului. Monarhia nu a urmărit cu tot dinadinsul francizarea Franţei. Am văzut că în vremea Revoluţiei nu toţi francezii vorbeau franţuzeşte. Alsacienii se exprimau într-un dialect german, şi aici va fi un măr al discordiei între cele două naţiuni vecine şi rivale. Regii Franţei au privit adesea spre Est, iar regimurile care s-au succedat o dată cu Revoluţia, au vizat, perseverent, extinderea graniţei franceze la Rin. Dreptul istoric invocat (aşa se prezenta Galia în Antichitate, acestea erau frontierele naturale) trecea înaintea oricărei apartenenţe etnice. Pe de altă parte Revoluţia, pe urmele *Contractului social*, a aşezat suveranitatea poporului mai presus de orice. Principiul naţiunii era politic, nu lingvistic. Nu avea nimic de-a face cu sângele moştenit, ci cu sângele vărsat în comun. Oricine putea deveni francez, şi această concepţie — generoasă în sine —, ajutată de Revoluţie şi de războaiele napoleoniene, putea să întindă până departe Franţa şi naţiunea franceză (la 1811, Franţa ajunsese să numere 130 de departamente — faţă de 83 create de Revoluţie — şi cuprindea, în afara teritoriului ei actual, Belgia, Olanda, Renania şi o parte din Italia). Criteriul teoretic de apartenenţă la naţiunea franceză nu a fost aşadar etnia sau limba, dar aceasta nu a împiedicat limba franceză să pună stăpânire pe teritoriul naţional. Nu oricine poate deveni german. Oricine poate deveni francez, dar cu condiţia integrării sale în cultura franceză.

Franţa a câştigat bătălia lingvistică. Alţii nu au reuşit. Modelul francez i-a tentat pe maghiari în a doua jumătate a secolului trecut. În mare, Ungaria regimului dualist austro-ungar (1867- 1918) număra cam jumătate maghiari şi cealaltă jumătate minoritari. Era însă, în mod oficial, o singură naţiune, naţiunea ungară, în care erau integrate

diversele naţionalităţi. Le-a lipsit maghiarilor şi ponderea, faţă de ceilalţi, şi timpul, şi forţa Franţei şi a culturii franceze, după cum nici contextul, nici momentul istoric nu mai erau aceleaşi (naţionalităţile împotrivindu-se maghiarizării, cu atuul suplimentar al unor state naţionale susţinătoare: România, Serbia). Ungaria a eşuat în a deveni o Franţă, însă mecanismul în sine al reuşitei ar fi fost acelaşi.

Sunt şi situaţii când limba comună nu foloseşte la nimic sau când se face şi se desface, ca limbă comună, după cum cer interesele politice. Printr-o lungă istorie, ca şi prin limbă, austriecii nu ar fi mai puţin germani decât germanii. Ei nu mai sunt totuşi germani, ci austrieci : aşa a decis istoria, aşa au decis ei înşişi. Basarabenii îşi spun acum moldoveni. Este dreptul lor să o facă; dacă vor, pot rămâne sau redeveni români, dacă nu vor, nu mai sunt. Limba poate ajuta, dar, evident, nu obligă. Sârbii şi croaţii au descoperit pe la 1820 că vorbesc aceeaşi limbă: sârbo-croata (de fapt s-a procedat la o unificare lingvistică a unor varietăţi dialectale). A fost punctul de plecare al unei potenţiale naţiuni iugoslave. Statul iugoslav o dată dezmembrat, limba urmează aceeaşi cale: sârba şi croata sunt proclamate din nou limbi distincte.

Ca liant, religia poate fi uneori la fel de importantă sau chiar mai importantă decât limba. Nu există reguli. Germanii sunt protestanţi şi catolici; conflictele dintre aceste comunităţi care au însângerat Germania şi chiar Europa (Războiul de treizeci de ani) sunt anterioare constituirii naţiunii. Sârbii şi croaţii însă, vorbind o limbă comună sau cel puţin considerată comună, au rămas separaţi prin religie (primii ortodocşi, ceilalţi catolici). Religia neînsemnând doar o chestiune de dogmă, ci un întreg complex de reprezentări şi de repere culturale. Principala falie a continentului european este cea care separă Europa catolică şi protestantă de Europa ortodoxă. Exact de-a lungul acestei linii s-a divizat Iugoslavia, cu circumstanţa agravantă a intervenţiei celui de-al treilea factor: factorul islamic. Relativa unitate lingvistică nu a putut rezista unei întreite ofensive religioase (şi, încă o dată, nu exclusiv religioase, ci unor disensiuni adânci de ordin cultural).

Marea Britanie prezintă alt caz interesant al unei limbi comune care nu reuşeşte să mai fie liant naţional. Engleza a cucerit întreaga lume, lăsând mult în urmă franceza; dar franceza — ca factor de unitate — s-a descurcat mult mai bine la ea acasă decât engleza. Rezultatul divergent a două filozofii politice: una centralizatoare, cealaltă acceptând specificul şi autonomiile locale. Cert este că insulele britanice cuprind astăzi patru spaţii naţionale sau în curs de a se afirma ca atare: Anglia, Scoţia, Ţara Galilor, şi, fireşte, Irlanda, care în cea mai mare parte a ei s-a desprins de ansamblu (un al cincilea spaţiu, Irlanda de Nord, amestecă identităţi distincte şi contradictorii). Şi totuşi, engleza, ca şi franceza în Franţa, s-a impus, cu secole în urmă, în

întregul perimetru britanic, împingând spre periferie graiurile celtice. A supravieţuit însă conştiinţa identităţilor regionale, alimentate nu numai, dar şi de distincţiile religioase: Anglia este anglicană, Irlanda catolică şi Scoţia calvină. Fenomenul recent este cel al "reînvierii", voite, artificiale, a limbilor "originare", solicitate, dacă nu să triumfe asupra englezei, cel puţin să confere nota identitară de rigoare. Când toată planeta se exprimă astăzi englezeşte, scoţienii, a căror limbă maternă este engleza, îşi propun să reactualizeze limba aproape uitată a strămoşilor lor îndepărtaţi!

Teritoriul comun pare o condiţie de la sine înţeleasă. În fapt, nu este întru totul aşa. În ciuda unei continuităţi nu numai teritoriale, dar şi lingvistice, naţiunile Americii Latine sunt distincte. Se întâmplă ca teritoriul comun să sudeze culturi diferite, dar încă şi mai frecvent spaţiul geografic nu poate nimic împotriva diversităţii culturale. Europa centrală şi de sud-est oferă în acest sens un exemplu aproape perfect. Naţiunile care s-au desprins din acest amalgam erau departe de a dispune de un teritoriu propriu exclusiv. Chiar acum, la capătul unui secol de relativă omogenizare, minorităţile, ataşate cultural şi sentimental unor naţiuni concurente, sunt prezente pretutindeni, şi uneori, în zone limitate, chiar ca majorităţi (maghiarii din sudul Slovaciei sau din Covasna şi Harghita, albanezii din Kosovo...). Această nepotrivire dintre structurile teritoriale şi culturile naţionale i-a determinat la începutul secolului pe socialiştii austrieci ("austro-marxiştii") să ia în considerare un proiect de autonomii naţionale pe baze strict culturale, fără o dezmembrare de ordin politic greu de realizat şi în multe privinţe păgubitoare pentru toţi. Soluţia lor nu a prins, dar nu înseamnă că nu ar fi fost posibilă o confederare de naţiuni, definite cultural şi nu teritorial.

Cazul evreilor este încă mai special. Erau sau nu o naţiune înaintea constituirii statului Israel? Nici vorbă de teritoriu, fie el şi împărţit cu alţii, ci doar o comunitate cultural-religioasă răspândită în întreaga lume. Nu numai teritoriul lipsea, dar nici limba vorbită nu era aceeaşi. Şi totuşi, această comunitate a creat la un moment dat un stat - sau a recreat statul antic al Israelului — şi a reactualizat o limbă moartă — ebraica. Este una dintre cele mai pure manifestări ale naţiunii. Naţiunea ca voinţă, naţiunea care nu este creată de limbă, teritoriu sau de alţi factori "obiectivi", ci se creează ea însăşi pe sine.

Evoluţiile socio-economice nu pot fi, pe drept cuvânt, ocolite atunci când încercăm să definim determinările fenomenului naţional. Este greu să ne imaginăm naţiunea fără burghezie, fără căi de comunicaţie moderne, fără activităţi economice în măsură de a "suda" un teritoriu, fără mobilitate socială. Tocmai aceşti factori, în mare măsură, au spart îngrădirile tradiţionale şi i-au adunat pe oameni în spaţii mai ample şi mai coerente. Nu este deloc nelegitimă, fireşte, o interpretare socio-

economică a naţiunii. Doctrina marxist-comunistă, îndeosebi prin tentativa lui Stalin de a defini naţiunea potrivit primatului acordat de Marx forţelor economice (*Marxismul şi problema naţională*, 1913), a instituit "piaţa economică unitară" în criteriu obligatoriu al naţiunii. Nu ar exista, cu alte cuvinte, naţiune, fără un grad semnificativ de coeziune economică. Nu putem spune decât că acest criteriu este la fel de adevărat sau de neadevărat ca şi criteriile precedente. Dacă se tinde spre formarea unei naţiuni, modernitatea economică, forţele capitalismului, fireşte, ajută. Dacă nu, ele nu servesc la nimic. Forţele naţionale şi cele economice pot trage de altfel şi în direcţii complet opuse. Cazul Austro-Ungariei este cât se poate de edificator. Ca unitate economică a reprezentat o reuşită. "Piaţa unitară" a susţinut până la capăt soluţia austro-ungară, nu mişcările centrifugale ale micilor naţiuni. Nu din motive economice a dispărut monarhia habsburgică, ci, pur şi simplu, fiindcă cea mai mare parte dintre supuşii ei nu au mai vrut-o. Nu a fost un imperativ al istoriei, ci o decizie voluntară.

Nu se poate da până la urmă un răspuns simplu la întrebarea dacă naţiunile reprezintă ceva cu totul nou sau continuă şi reelaborează structuri şi valori deja existente. Răspunsuri simple în genere nu există, mai ales când vorbim despre oameni şi despre istorie. Naţiunea a folosit ce a avut la îndemână. Nu a ieşit din neant. Însă a prins elementele de solidaritate existente într-o structură care, calitativ, este cu totul nouă. Continuitatea şi discontinuitatea nu se exclud, decât în prea săracul nostru limbaj, şi în comoditatea interpretărilor istorice curente! Pe de altă parte, nu vom întâlni două naţiuni care să se fi constituit riguros la fel. Fiecare a jucat în felul ei cu cărţile pe care i le oferea istoria. Remarcabil rămâne faptul că din îmbinarea atât de diferită a unor elemente constitutive foarte diverse (limbă, religie, teritoriu, tradiţie istorică, factori socio-economici...) au rezultat construcţii, desigur nu identice, dar care au un aer de familie foarte accentuat. Dovadă că până la urmă nu atât materialul a contat, cât proiectul ideal.

Şi încă o remarcă: fără a desconsidera ceea ce se află la originea naţiunilor, să nu ne lăsăm înşelaţi de cum arată naţiunile astăzi. Relativa coerenţă pe care o înfăţişează este rezultatul acţiunii lor asupra lor înşile. Totul se prezintă astăzi mult mai net: şi limba naţională, şi spaţiul naţional, şi structurile economice naţionale, decât în momentul dintâi. Naţiunea este un produs al istoriei. Naţiunea este însă şi propriul ei produs.

## Istoria în sprijinul naţiunii

Am detaşat de ceilalţi factori problema delicată a istoriei naţionale. A trecutului comun, tradiţiilor împărtăşite, care constituie fundamentul oricărei naţiuni. Un fapt este sigur: naţiune fără istorie naţională nu poate să existe. S-a petrecut însă o curioasă, deşi explicabilă, inversare de roluri: naţiunea şi-a elaborat istoria şi această istorie, o dată elaborată, a fost înfăţişată ca făuritoare a naţiunii. Se joacă aici, ca întotdeauna când se invocă autoritatea istoriei, pe dublul sens al cuvântului, istoria însemnând în egală măsură ceea ce s-a întâmplat, şi discursul, de fapt multitudinea de discursuri, despre ceea ce s-a întâmplat. Orice discurs pretinde că se identifică cu istoria reală, şi cu atât mai mult discursul naţionalist, dată fiind ambiţia lui de a defini valori mai presus de oricare altele.

Voi spune despre istorie ceea ce am spus şi despre ceilalţi factori: ea ajută la zidirea naţiunii în măsura în care proiectul naţional înţelege s-o utilizeze. În mod cert fragmentar şi orientat: punând în relief elementele de unitate, estompându-le sau chiar ignorându-le pe celelalte. Am cădea în capcana istoriei naţionale dacă ne-am închipui că istoria cuprindea în germene, de la începuturile sale, proiectul naţional. Din punctul de vedere al Franţei moderne, invocarea Galiei este firească. Dar, din perspectiva Galiei, nu exista nici o Franţă! Nu se poate defini o tipologie, un raport de neclintit între evoluţia istorică a diverselor structuri teritoriale sau culturale, şi configuraţia actuală a naţiunilor. Aproape întreaga istoriei a Cehiei s-a desfăşurat în spaţiul german; a existat o întrepătrundere a celor două culturi. Dar soluţia modernă avea să fie alta, nicidecum o fuziune ceho-germană. Şi Ungaria a fost o unitate istorică, dar nu a putut deveni o unitate naţională. În schimb românii s-au unit, fără a fi fost vreodată uniţi. Nu istoria comună a făcut România, ci o apropiere determinată de alţi factori (lingvistic, cultural, geo-politic). Sunt şi conjuncturi care pot schimba cursul. Istoria s-a desfăşurat într-un anume fel, dar putea să meargă şi pe alte căi. Fără Războiul de treizeci de ani, care a pulverizat spaţiul german (şi în plus a orientat expansiunea austriacă spre Est), istoria modernă a Europei ar fi fost alta. Dacă Germania şi Austro-Ungaria ar fi câştigat primul război mondial (sau dacă acest război nu s-ar fi declanşat), am avea astăzi probabil o împărţire politica-naţională a Europei diferită (cu atât mai mult cu cât al doilea război mondial a fost consecinţa celui dintâi). Alte evenimente ar fi creat o altă istorie. Fireşte, istoria nu se face cu "dacă", dar nu se face nici cu "scopuri ultime". Imaginarea de istorii paralele, virtuale, se justifică măcar ca antidot la tentaţiile teleologice, mereu capturate de ideologii, gata oricând să se valideze prin recursul la istorie: "Aşa a vrut istoria!"

Chiar astăzi nu există nici pe departe naţiuni omogene, şi aceasta la capătul unei acţiuni dirijate vizând omogenizarea spaţiilor naţionale. Cu atât mai puţin în urmă cu secole. Pe la 1830, Franţa, *una* privită de departe, era în fapt un mozaic incredibil: ştiinţa de carte, de pildă (mă refer la ancheta întreprinsă de Emmanuel Le Roy Ladurie pe marginea registrelor de recrutare), înregistra variaţii cuprinse între câteva procente şi peste 80%. Într-o lectură statistică, părţile Franţei apar mai departe unele de altele decât Franţa în ansamblu de celelalte ţări europene! Şi este totuşi Franţa, ţara centralizată prin excelenţă, peste care trecuse şi tăvălugul Revoluţiei. Istoria nu a făcut nimănui cadou o unitate reală; îi revenea naţiunii misiunea de-a o încerca.

Dacă naţiunile ar fi un simplu produs natural, am spune că într-adevăr "istoria le-a vrut"; am constatat însă partea primordială de *voinţă* cuprinsă în proiectul naţional. Chiar dacă istoria reală a creat tot felul de solidarităţi, topite apoi în amalgamul naţional, întrebarea este, trecând în planul ideal, în care se aşază cu adevărat naţiunea, în ce măsură construirea conştientă, voită a acesteia a făcut sau nu apel la un fond de *memorie împărtăşită*. În ce măsură s-au făcut Franţa, Germania sau România, fiindcă francezii, germanii sau românii ar fi avut conştiinţa unei istorii comune? Memoria aceasta desigur că există, dar ea este o memorie fabricată şi nici nu are cum să fie altfel. Pe oameni (referindu-ne la membrii unei comunităţi vaste cum este naţiunea) nu-i leagă în genere amintiri comune; acestea există doar la nivelul unei comunităţi primare. Istoria pe care o ştiu ei este învăţată; ea a fost confecţionată de cineva într-un anume scop. Nu memoria unor fapte istorice se află la originea proiectelor de unitate, ci proiectele respective se traduc într-un anume sistem de reprezentări istorice care, în funcţie de forţa sa de penetraţie, se prinde în memoria colectivă şi poate deveni un factor politic activ, adesea decisiv.

România este un stat nou. Nu a existat înainte de 1859. Pentru a compensa această întârziere istorică şi pentru a susţine proiectul naţional şi ideea statului unitar, istoriografia românească modernă a conceput un cadru comun al istoriei naţionale. Dacia antică, principatele medievale, distincte dar totuşi strâns alăturate (şi chiar reunite de Mihai Viteazul la 1600, moment efemer însă mai strălucitor decât o întreagă epocă), şi, în sfârşit, România modernă, culminând cu România Mare din 1918 , alcătuiesc un ansamblu istoric a cărui veridicitate pare multora de necontestat.

Şi totuşi, cronicile slavo-române din secolele XV-XVI nu ştiau şi nici nu aveau cum să ştie că ar exista o "Românie", sau un spaţiu menit a fi cândva România. Sunt cronici distincte ale statelor româneşti (ale Moldovei, de fapt, cele păstrate). Momentul fondator este începutul statului respectiv (descălecatul lui Dragoş în Moldova). Dacii, romanii, Traian şi Decebal nu există. Pe un asemenea discurs istoric nu se putea

clădi o politică de apropiere a românilor, cu atât mai puţin unitatea lor.

În secolul al XVII-lea, un pas înainte. Grigore Ureche, Miron Costin vorbesc despre romani, despre originea comună, despre latinitatea limbii române. Românii devin "fraţi", dar nu o singură fiinţă, un singur popor; aşa citim, poate, noi, astăzi, cronicile, dar nu aşa le-au gândit cronicarii. Scriind despre ceea ce astăzi numim "originea românilor", Miron Costin îşi intitulează incursiunea istorică *De neamul moldovenilor*. Unirea de la 1600 îi apare ca un act de cucerire, cum a şi fost în realitate, dar cum nu mai este din perspectivă naţională.

Abia Gheorghe Şincai, pe la 1800, scrie o istorie unitară a românilor (*Cronica românilor şi a mai multor neamuri*), iar apoi maniera de abordare a trecutului avea să se precipite spre formula naţională de istorie. Cu remarca totuşi că, din perspectiva "micii Românii" de la 1859, Ţara Românească şi Moldova, componentele noului stat, continuau să aibă o pondere sensibil mai mare în viziunea istorică globală decât Transilvania. Ecuaţia transilvăneană rămâne un timp incertă; nimeni nu ştia că provincia de peste munţi se va uni la 1918 cu România. Istoria luptei pentru unire s-a scris retrospectiv după 1918, amplificându-se considerabil sensul unitar al istoriei româneşti.

Cum se vede, apropierea apoi unirea teritoriilor româneşti reprezintă un proces gradat, de durată, iar reconstituirea istoriei s-a adaptat proiectelor politice. Românii au fost învăţaţi cum să-şi gândească istoria.

Românii şi istoria lor nu sunt un caz singular. Epoca modernă (secolul al XIX-lea în principal) făureşte conştiinţa naţională, în bună măsură prin raportare la istorie. Acum se pun bazele unei culturi comune şi unei memorii împărtăşite, prin şcoală, prin carte, prin presă... Acesta este şi sensul demonstraţiei lui Benedict Anderson (în *Imagined Communities*). Într-adevăr, în lipsa unor asemenea mijloace de penetrare în mase, cum ar fi ajuns membrii unei comunităţi naţionale să ştie cam aceleaşi lucruri, să simtă şi să gândească aproximativ la fel (cel puţin cu privire la marile probleme ale naţiunii)?

Fiecare naţiune şi-a alcătuit o istorie, nici neadevărată, dar nici întru totul adevărată (ca orice istorie de altfel). Faptele au fost combinate în aşa fel încât totul să conducă, din cele mai vechi timpuri până în prezent, spre formula naţiunii, respectiv a statului naţional. Disensiunile din interiorul viitoarei naţiuni au fost atenuate, oricum subordonate principiului unificator. S-au aşezat în schimb, în prim-plan, conflictele cu ceilalţi: în spiritul dialecticii "identitate-alteritate". Originile, ca în orice mitologie istorică, s-au bucurat de un interes aparte. De două secole încoace asistăm la o curioasă competiţie: fiecare naţiune îşi caută începuturi cât mai îndepărtate şi mai valorizante. Cu cât rădăcinile sunt mai adânc înfipte şi mai viguroase, cu atât arborele este mai puternic şi mai rezistent. Istoria s-a decupat potrivit decupajelor naţionale,

"naţionalizându-se" până şi preistoria. Logic din perspectiva actuală, dar destul de ciudat dacă am încerca să privim dinspre celălalt capăt al istoriei; ce ar zice oamenii epocii de piatră dacă ar afla că sunt asimilaţi românilor, germanilor sau francezilor, după cum cad astăzi frontierele etnice sau politice?

S-a petrecut o completă întoarcere a sensurilor miturilor fondatoare. Până în faza naţională a istoriei, întemeietorii veneau de regulă din "altă parte", aducând cu ei o doză de prestigiu şi de sacralitate pe care solul autohton n-ar fi putut-o conferi. Orice, numai ţărani de-ai locului să nu fie! Biblia, grecii şi romanii au oferit, vreme de un mileniu, principalele repere istorice şi politice, inclusiv o mulţime de răspunsuri cu privire la origini. Împăraţii germani se socoteau continuatori ai Imperiului Roman.

"Troienii" Francus şi Brutus apăreau ca primi fondatori ai monarhiilor franceză şi engleză. Filiaţii biblice explicau originea popoarelor. Actele de cucerire nu stârneau încă frustrări şi gânduri de revanşă; ele se înscriau în mersul firesc al istoriei. Războinicilor străini le revenea misiunea de a pune ordine în spaţii până la ei amorfe: francii întemeiaseră Franţa, normanzii varegi, Rusia. Asemenea interpretări nu mai corespundeau însă ideologiilor naţionale. Orientarea democratică a proiectului naţional presupunea deplasarea misiunii istorice fondatoare dinspre eroi spre mase, iar decupajul naţional însemna prelungirea, până la primele începuturi, a unei istorii autohtone. Nu cuceritorii străini, nici nepoţii lui Noe, nici elitista moştenire istorica-mitologică greco-romană, bună pentru toţi, aşadar lipsită de virtuţi de ordin naţional, ci "oamenii pământului" se aşezau în prima linie, asigurând cursul neîntrerupt al fiecărei istorii naţionale de la timpurile dintâi până în prezent.

Strămoşii îndepărtaţi, în noua variantă, trebuiau să fie nu mai puţin respectabili decât fuseseră fondatorii tradiţionali. Cine era în măsură să invoce o mare civilizaţie autohtonă nu ezita desigur să o facă. Naţionalismul italian a recurs la romani, iar cel grecesc la vechii greci. Chiar astăzi, Grecia consideră Macedonia ca "marcă înregistrată", care îi aparţine, graţie lui Alexandru cel Mare. Reîntemeierea — eşuată — a Imperiului Roman, prin Mussolini, se înscrie într-o logică similară. Tentativa românilor — ajutaţi şi de nume! — de a se considera romani puri (până dincolo de mijlocul secolului al XIX-lea), cu alte cuvinte continuatori direcţi ai istoriei imperiale romane, era de natură a înălţa considerabil prestigiul unei naţiuni, altminteri destul de modeste în termeni politici şi culturali moderni. Nici turcilor nu le-a ajuns gloria istoriei otomane (oarecum recentă şi prea universalistă pentru proiectul de stat naţional); aşa se face că Turcia modernă a înţeles să pună în valoare Imperiul hittit, corespondentul statului turc de astăzi în urmă cu câteva milenii.

La nevoie strămoşii pot fi promovaţi, retrospectiv. Ce nu se poate atunci când naţiunea se aliază cu istoria! Cât timp românii erau romani, îi priveau cu dispreţ pe daci, ca pe nişte barbari. Apoi — în spiritul logicii naţional-autohtoniste — balanţa s-a echilibrat, mai mult chiar, a început să încline spre cei cândva dispreţuiţi. Pe măsură ce ponderea lor devenea mai mare în geneza românilor, dacii îşi adăugau noi trăsături de civilizaţie. Soluţia extremă o reprezintă repudierea romanilor şi extracţia pur dacică a poporului român. Interpretarea aceasta a ridicat şi civilizaţia dacă pe cele mai mari înălţimi. Este o mitologie naţională care îşi are originile nu în Dacia reală, ci în *Dacia preistorică* a lui Nicolae Densuşianu (publicată postum în 1913). Spaţiul dacic ar fi fost vatra primei mari civilizaţii; de aici se trag toate, de aici au pornit şi romanii, de aici s-au separat limbile şi culturile europene. În asemenea condiţii, se putea renunţa fără nici o pierdere la romani.

Nu mai puţin seducătoare decât civilizaţia este absenţa civilizaţiei: starea primitivă, naturală a comunităţilor umane. Din profunzimile acesteia se cuvine să-şi tragă naţiunile seva, fiecare propria-i sevă, şi nu din civilizaţii cosmopolite, artificiale şi obosite. După ce purtaseră vreme de o mie de ani povara Imperiului Roman, germanii s-au reorientat spre o istorie specific germană, care nu avea prea mult de-a face cu un imperiu de împrumut. I-au redescoperit pe vechii germani şi au constatat cât de aproape sunt de ei. Poporul german, în simplitatea lui ereditară, necorupt de civilizaţie, necorupt de istorie (sau, în sfârşit, mai puţin corupt decât ceilalţi), ar reprezenta, cel mai fidel, tipul uman absolut. Cu atât mai desăvârşit cu cât se află mai aproape de Creaţie. "Germanii rămân conformi naturii, în timp ce la străini totul este arbitrar şi artificial." Aşa argumenta Fichte, în *Discursurile către naţiunea germană*, datate 1807-1808, exact în momentul închegării naţionalismului german, ca reacţie la invazia franceză. Autenticitate primitivă, tentaţie a preistoriei. *Arienii*, strămoşii fără cusur ai germanilor, aveau drumul deschis — şi de aici bine cunoscuta evoluţie până la nazism.

Peste tot ideologia naţională a fost în căutare de autenticitate şi de specific autohton. În mod cu totul remarcabil, inventând naţiunea, intelectualii o căutau în altă parte: în cultura populară şi în trecutul îndepărtat. Cu alte cuvinte, pretindeau că nu o inventează, doar o descoperă. Se explică interesul lor pentru folclor, entuziasmul cu care erudiţii patrioţi au cules (şi în genere au "aranjat" fără mari scrupule) poezia, tradiţiile şi credinţele populare. Creaţie a modernităţii, creaţie a unei elite, naţiunea îşi reneagă originile recente şi elitiste, ancorându-se în trecut şi în straturile profunde de cultură, păstrătoare ale unui fond peren.

Este curios cum oamenii epocii moderne se pot simţi legaţi prin sânge şi printr-un întreg set de valori de ipotetici strămoşi din urmă cu

mii de ani (au fost fireşte învăţaţi, printr-o educaţie dirijată în acest sens, să se simtă legaţi). Din perspectiva naţională a istoriei, continuitatea este un concept-cheie. Invocarea strămoşilor apare ca argument decisiv: mai puternic decât orice ar putea oferi realităţile actuale. Iar contestarea celorlalţi se petrece, simetric, tot prin referire la strămoşi. Oare grecii de astăzi sunt aceiaşi sau nu cu grecii din Antichitate? Spre mijlocul secolului al XIX-lea, germanul Fallmerayer a supus unei critici necruţătoare continuitatea grecească, susţinând că, îndeosebi în urma amestecului cu slavii, grecii moderni n-ar mai avea prea mult în comun cu compatrioţii lui Pericle. Se înţelege indignarea naţionaliştilor greci. Pentru ei, dimpotrivă, continuitatea era deplină şi spiritul grec nealterat. Păreau să fie în joc reconstituirea teritoriului naţional (acela al Greciei antice) şi prestigiul Greciei în Europa. Manieră de a pune problema perfect rezonabilă potrivit logicii naţionale (făuritoare de decupaje etanşe şi permanente), şi perfect nerezonabilă dacă ieşim în afara acestei logici. Cum să fie grecii de astăzi aceiaşi cu grecii din Antichitate? Grecii de astăzi sunt grecii de astăzi! După cum şi italienii de astăzi sunt italienii de astăzi şi nu romanii de odinioară. Şi aceasta nu datorită vreunui amestec, vreunui deficit de puritate, nu din motive biologice, ci pur şi simplu datorită faptului că epocile şi sintezele de civilizaţie sunt cu totul diferite. Ceea ce nu înseamnă că interpretarea naţionalistă s-ar afla în afara regulilor reconstrucţiei istorice în genere (şi în particular a funcţiei istoriei de validare a oricărui proiect social major); este rezultatul unei tratări imaginare a istoriei, în spiritul unor anume valori şi urmărind o anumită finalitate. Ca orice istorie, este o istorie confecţionată, nu dată.

Uneori pasiunea continuităţii face ravagii, atunci când intră în joc preeminenţe concurente. Ungurii îi aduc pe români de la sud de Dunăre, pentru a fi ei cei dintâi veniţi în Transilvania şi a justifica astfel întinderea Ungariei până la Carpaţi. Românii nici nu vor să audă de altă soluţie decât aceea a unei continuităţi absolute între daco-romani şi naţiunea română modernă, fiindcă astfel îşi justifică propriul drept. În mod curios, dacă facem abstracţie de imaginarul istoric naţional, dar cu totul coerent în sensul acestui imaginar, se aduce ca prim argument al României de astăzi nu configuraţia actuală a unui incontestabil spaţiu majoritar românesc, ci evoluţii istorice obscure, deci contestabile, de acum două mii de ani. România nu ar exista fiindcă aşa au făcut-o ultimele generaţii de români, ci fiindcă aşa a fost delimitat acest teritoriu, cu oamenii lui, din cele mai vechi timpuri. Suntem "unul dintre cele mai vechi popoare din Europa": un fel de "axiomă" pe care manualele şcolare au cultivat-o până în prezent.

Recent, disputa continuităţii şi-a avut partea de responsabilitate în baia de sânge din Kosovo. Acesta este leagănul naţiunii sârbe, afirmă sârbii. Noi suntem mult mai vechi, sună replica albaneză, fiindcă

suntem urmaşii ilirilor (slavii instalându-se în Balcani mult mai târziu). Din nou, strămoşii! Dar există date de naştere certe? Sau frontiere lingvistice fixate o dată pentru totdeauna? Fiecare popor este o sinteză, care se face şi se preface fără încetare. Şi apoi, nu popoarele sunt în discuţie, ci naţiunile moderne. Peste tot însă, în discursul naţionalist, impresionează abuzul de istorie. Oare oamenii de astăzi nu au totuşi problemele lor specifice, independente, altele decât ale generaţiilor trecute? Cu siguranţă că au, dar logica naţională i-a învăţat să le transpună în termeni istorici, din convingerea că doar aceştia exprimă permanenţe, restul fiind efemer.

Recordul în materie de fundaţii străvechi actualizate îl deţine Africa Neagră. Cu totul explicabil : compensaţiile istorice trebuie să fie pe măsura frustrărilor. Cele mai vechi fosile umane s-au descoperit în Africa. Pare deocamdată stabilit că omul s-a născut aici în urmă cu câteva milioane de ani. Naţionalismul african a înglobat procesul acesta antropologie în propria-i istorie. Ce poate fi mai fundamental? Toate marile evenimente istorice pălesc în faţa acestui prim început. Sunt răzbunate secole de umilinţe şi necazuri care nu mai contenesc. Omenirea datorează Africii însăşi existenţa sa. Inutil să ne întrebăm ce legătură va fi avut primul om cu etniile africane de astăzi. Şi nu este totul. Prima mare civilizaţie a lumii — Egiptul — ar fi fost tot o operă ,,neagră". Faraonii erau aşadar mai închişi la culoare decât au vrut să-i vadă europenii. Africa, în concluzie, nu numai că a creat omenirea, dar a şi civilizat-o.

Istoria, care nu este *una*, şi nu este imobilă (dimpotrivă !), pune la dispoziţia oricui indiferent ce. Cine aleargă după drepturi istorice le va găsi cu siguranţă, la fel de valabile din propriul punct de vedere ca şi drepturile istorice ale adversarului (cu atât mai mult cu cât fluidităţii istorice reale i se adaugă mobilitatea interpretărilor istorice, aşadar o multiplicare a combinaţiilor de tot felul). Folosită astfel, istoria a devenit un instrument redutabil al confruntării dintre naţiuni.

## Când patria ne cheamă sub drapel...

Naţiunea este un concept democratic. Cel puţin aşa s-a născut: sub zodia democraţiei. Principiul ei fondator a fost suveranitatea poporului. A pornit la drum asociată cu idealurile moderne ale contractului social, demnităţii umane şi egalităţii între oameni. Intelectualii progresişti ai erei revoluţionare — de la 1789 până la 1848 — au fost naţionalişti fervenţi. Ei au văzut în ideea naţională un principiu eliberator, în măsură de a crea o lume mai dreaptă şi mai fericită. Naţiunea definea un spaţiu al regăsirii de sine şi al înfrăţirii.

Din nou însă istoria încurcă ceea ce la prima vedere pare atât de sigur. Ideile îşi permit să fie simple şi logice, fiindcă nu sunt "adevărate", istoria însă, ca realitate, nu are cum să fie aşa. Conceptele, o dată ce se prind în materie, îşi pierd puritatea ideală, iar uneori îşi schimbă neaşteptat sensul.

Naţiunea cuprindea în ea, de la bun început, un ferment de autoritate. Comunitate de oameni egali, dar totuşi comunitate, cadru obligatoriu, de neînlăturat, decis de istorie (cine este atât de nebun încât să se opună verdictului istoriei?). Între interesul individual şi interesul naţional, cel din urmă exprimând voinţa majorităţii, şi chiar mai mult, sensul imperativ al istoriei, nici o ezitare nu era de conceput. Iar interesul naţional, cine urma să-l definească? Poporul? Sau, totuşi, o elită, un regim politic ...

Nimic nu s-a dovedit mai eficace decât manipularea unor oameni liberi, însă condiţionaţi, prin apelul la valori identitare: recursul la "naţiune", la "rasă" sau la "clasă", însoţit de deprecierea sau culpabilizarea grupurilor şi ideologiilor concurente. Prin funcţia sa "agregatoare", naţiunea a servit de minune proiectelor autoritare sau totalitare. Ideologii democraţi ai naţiunii aveau în vedere un *om liber*, voluntar integrat într-un *organism comunitar*. Nu îşi făceau oare iluzii încercând să armonizeze soluţii nu neapărat incompatibile, dar totuşi distincte şi nu chiar atât de uşor de armonizat?

Naţiunea se deschidea, aşadar, atât spre libertate, cât şi spre autoritate; ambele aceste tendinţe străbăteau societatea modernă. Ceea ce a triumfat, fiindcă servea mai bine elita politică şi Puterea, orice elită politică şi orice Putere, a fost virtutea unificatoare a naţiunii. Raporturile de putere se impun uşor în faţa principiilor generoase. Şi astfel, oarecum de la sine, printr-o selecţie firească, libertatea s-a eclipsat în favoarea autorităţii. Cu atât mai mult cu cât secolul al XIX-lea, epoca naţiunilor şi a statelor naţionale, este şi epoca marii burghezii, a unui sistem socio-politic elitist şi cu reacţii autoritare; realitate socială pe care elanul revoluţionar-democratic nu a putut-o înlocui cu soluţia utopică a egalităţii şi fraternităţii. Modernitatea a

însemnat o societate tot mai complexă, mai mobilă, mai conflictuală şi tot mai puţin ţinută în frâu de structurile şi de valorile tradiţionale aflate în declin. Ceva trebuia să se afle deasupra şi să lege multitudinea de segmente şi de tendinţe disparate. Se explică astfel consolidarea gradată a statului. Statul burghez liberal este în fapt mai prezent şi mai eficient decât statul aristocratic şi "absolutist" al "vechiului regim". Elita burgheză îşi apără privilegiile la fel cum şi le apărase elita aristocratică mai înainte, şi chiar cu mai multă îndârjire, fiindcă sunt mai contestate şi mai ameninţate.

Punctul decisiv în alunecarea naţiunii dinspre libertate spre autoritate l-a constituit fără îndoială fuziunea ei cu statul. Acesta fusese de la început obiectivul: nu o decupare teoretică a umanităţii, ci împărţirea efectivă într-o constelaţie de state-naţiuni. Identificându-se cu statul, naţiunea a câştigat partida. Statul, la rându-i, a câştigat un simbol de natură să-l sacralizeze şi să confere nobleţe oricăruia dintre actele sale. Au avut de pierdut doar iluziile. Dar ce altă soartă au iluziile?

Individul ajunge astfel să fie integrat naţiunii. Libertatea lui se opreşte acolo unde interesul naţional se află în joc. Un interes imuabil, transcendent, care se impune de la sine. Dragostea de patrie devine virtutea supremă; şi, evident, ura împotriva duşmanilor ei.

În consecinţă, nimic mai înălţător decât a muri pentru patrie. Mobilizarea generală în caz de conflict se numără printre invenţiile decisive ale naţiunii: mobilizarea tuturor împotriva tuturor. Toţi membrii săi sunt chemaţi să-şi verse sângele, cel puţin toţi bărbaţii valizi. Interesant raportul dintre naţiune şi război. Înainte de naţiune, războiul era o treabă de profesionişti. Rostul social al aristocraţiei feudale acesta fusese. Mai târziu, perfecţionarea armelor de foc a generat instituţia mercenarilor, specialişti plătiţi. Când statele s-au consolidat şi armatele au devenit permanente, s-a recurs la angajaţi voluntari. Ansamblul corpului social rămânea departe de încleştarea armelor. Printre cei angajaţi nu puţini erau străini. În armata franceză a "vechiului regim" serveau elveţieni, germani, irlandezi... Pe deasupra, soldatul nici nu era prea bine văzut de populaţie. Departe de armata respectată şi admirată a epocii naţionale, făcând corp comun cu naţiunea. O despărţire de oştirea de tip naţional este în curs. În viitorul apropiat armatele vor fi din nou alcătuite din profesionişti (aceştia au purtat şi războaiele recente, în Irak, Iugoslavia şi Afghanistan). Rămân strict două secole de doctrină militară naţională: nu prin "reprezentanţi" calificaţi, ci prin întreaga lor masă trebuiau să se războiască naţiunile. (Revoluţia franceză a proclamat mobilizarea generală; serviciul militar obligatoriu s-a generalizat spre sfârşitul secolului al XIX-lea.) Aşa pretindea mitul naţiunii. "Aux armes, citoyens", suna chemarea Marseillaise-ei. Sau, încă şi mai explicit,

frumosul imn *La Arme*! al lui Şt. O. Iosif:

"La arme, cei de-un sânge şi de-o lege!
La arme, pentru Neam şi pentru Rege!
Când patria ne cheamă sub drapel,
Datori sunt toţi copiii ei s-alerge
Să-l apere, să moară pentru el !"

Oamenii nu se mai omoară oricum. Este o religie: mistica sacrificiului pentru o credinţă supremă, mai presus de individ şi de trecătoarele generaţii.

Am zice că dacă tot trebuie să ne omorâm între noi (ideal ar fi să nu trebuiască), soluţia profesioniştilor pare răul cel mai mic. În materie de război, ideologia naţională a ales calea cea mai puţin rezonabilă dintre toate gândite sau aplicate de-a lungul istoriei. Este drept, nu avea ce face: aceasta îi era logica. Până nu de mult, şcoala ne-a învăţat să reţinem exclusiv latura eroică a acestei impresionante dăruiri colective. Vă veni o vreme când se vor număra mai atent morţii, zecile de milioane de adolescenţi trimişi să moară "pentru patrie", şi se va judeca altfel moralitatea şi utilitatea unor asemenea jocuri. Era naţiunilor este şi era marilor masacre ale istoriei, masacre voite, minuţios programate, asumate cu mândrie.

Dacă a muri pentru patrie este onoarea supremă, nimic mai infamant decât trădarea de patrie. Crimă sancţionată cu maximă severitate de orice legislaţie naţională. Ruperea de naţiune se aseamănă cu ieşirea în afara Bisericii în Evul Mediu. Excomunicatul îşi pierde calitatea şi drepturile lui de om.

În 1835 Gogol publica micul său roman Taras Bulba. Este, în decorul secolului al XVII-lea, povestea unui hatman cazac care se războieşte cu polonezii într-o încleştare naţionalistă "avant la lettre". Fiul său Andrei se îndrăgosteşte de o frumoasă "inamică", pentru care îşi abandonează şi patrie şi religie ortodoxă (ca întotdeauna, femeia cheamă la păcat, în deplină inconştienţă de altfel, ca Eva în momentul dintâi; doar că acum nu se mai păcătuieşte în faţa lui Dumnezeu, ci faţă de noua religie, care este Naţiunea). Ajuns faţă-n faţă cu fiul trădător, Taras Bulba îl ucide cu propria mână.

Un veac şi ceva mai târziu, tot un scriitor rus, sovietic de data aceasta, îşi îndeamnă micul erou, Pavlik Morozov (1951 ), să-şi denunţe părinţii sabotori poliţiei politice. Prea de tot, nu? Dar nu mai de tot decât fapta lui Taras Bulba, singura deosebire fiind că sacrificiul se făcea pe altarul altei religii. Faţă de valori deasupra cărora nu mai există nimic — naţiunea într-un caz, societatea comunistă în celălalt — legăturile de sânge devin secundare. Individul aparţine în primul rând nu familiei, ci comunităţii celei mari şi unui destin colectiv. Să fie ruşii

în mod particular tentaţi de excese? În tot cazul excesele lor — efective sau simbolice — au meritul de a exprima fără reţineri sensul marilor religii politice ale lumii moderne.

## Sfârşitul Europei?

Dar cum am ajuns la războaie? Nici nu se gândeau naţionaliştii la aşa ceva. Sau poate, da, războaie împotriva tiraniei (nicidecum împotriva altor naţiuni). "Contre nous de la tyrannie/ l' etendard sanglant est leve" (împotriva noastră s-a ridicat steagul însângerat al tiraniei). Războaiele Revoluţiei franceze nu sunt, sau nu se recunosc a fi, naţionale, ci ideologice. Revoluţia se apără de tirani şi apoi porneşte să cureţe lumea de ei. Ceea ce explică admiraţia de care beneficiază Franţa revoluţionară printre supuşii luminaţi ai statelor europene aflate în conflict cu ea. Într-un prim moment, germanii s-au lăsat seduşi, pentru a constata în cele din urmă că universalismul revoluţionar purta totuşi culorile franceze. Au înţeles să-i opună propriile culori şi astfel Rinul a devenit una dintre principalele linii de fractură ale continentului.

Proiectul naţional a fost la origine generos şi universalist. Triumful ideii naţionale avea să aducă pacea, mai mult chiar, înfrăţirea popoarelor, poate confederarea lor. Monarhii se tot ceartă între ei, dar naţiunile, oamenii o dată eliberaţi şi stăpâni pe propria soartă, ce ar avea de împărţit?

Când Herder, spre 1790, organiza omenirea în entităţi naţionale, nu urmărea defel să răstoarne cosmopolitismul filozofic al Luminilor. Dimpotrivă, el se pronunţa împotriva unei lumi dominate de un model cultural unic, în favoarea demnităţii şi egalei îndreptăţiri a tuturor etniilor şi culturilor. Lumea rămânea una, dar spiritul universal era firesc să se manifeste prin inepuizabila bogăţie a individualităţilor distincte. Ca într-o mare familie.

Dar am văzut deja că ideile nu au obiceiul să asculte de cei care le-au conceput. Logica efectivă a naţionalismului era alta. În mod inevitabil separarea duce mai curând la confruntare decât la apropiere. Filozoficeşte, naţiunile erau egale, dar în fapt nu erau deloc. Unele aveau cu siguranţă să devină "mai egale" decât celelalte. În plus, cine urma să hotărască spaţiul cuvenit fiecărei naţiuni, frontierele sale? Filozofii? Sau armele pe câmpul de luptă? Şi nu Europa secolului al XIX-lea putea îmblânzi asemenea tentaţii. Era o Europă profund conflictuală, iar naţiunea a intrat în tiparele ei. Modernitatea a accentuat antagonismele dintre state. Revoluţia industrială a creat noi dezechilibre, noi ierarhii şi o întrecere de un nou fel, mai acerbă ca oricare alta, pentru cucerirea pieţelor (mai întâi în Europa, apoi în spaţiul extraeuropean destinat colonizării sau împărţirii în sfere de influenţă). Naţiunea însăşi a turnat gaz peste foc, oferind oricărui conflict o cauţiune ideologică şi, în genere, preconizând o realcătuire a Europei care numai prin bună înţelegere nu se putea realiza.

La 1848, şi în anii care au urmat, naţionaliştii revoluţionari credeau

cu tărie în virtuţile înfrăţirii între naţiuni. Dacă ar fi lăsate în voia lor popoarele... Jules Michelet şi Edgar Quinet urmăreau cu emoţie mişcările naţionale de pretutindeni. Nicolae Bălcescu visa la o confederaţie dunăreană. Comitetul democratic european prezidat de Mazzini prefigura o alăturare a popoarelor libere. Însă popoarele libere sau în curs de eliberare începeau deja să se certe asupra moştenirii. Nu este uşor să împarţi un teritoriu. Revoluţia din Ungaria s-a spart în revoluţii naţionale distincte: maghiarii, popoarele slave (slovaci, croaţi, sârbi) şi românii s-au înfruntat violent în numele aceleiaşi ideologii naţionale.

Câţiva ani mai târziu, Napoleon al III-lea a declanşat un experiment crucial. Împăratul Franţei păstrase din tinereţea-i aventuroasă şi contestatară (pe când nu era încă decât Ludovic-Napoleon) tot felul de idei înnoitoare; printre ele figura şi o nouă ordine europeană care să răspundă idealului naţiunilor. Şi astfel Franţa a inaugurat o politică europeană cu totul neortodoxă în epocă; dusă până la capăt ar fi aruncat în aer întreg sistemul. Ea s-a lovit însă atât de structurile statale existente şi de mecanismul echilibrului european, cât şi de nepotrivirile dintre proiectele naţionale concurente. A putut da o idee de potenţialul conflictual cuprins în noua orientare politică. Unirea Ţărilor Române afecta Imperiul Otoman, unificarea Italiei, încă în şi mai mare măsură, Austria. Erau două mari puteri care nu puteau fi scoase din ecuaţia europeană. Aşa că Franţa, susţinătoare a unităţii româneşti, a acceptat până la urmă o unire făcută pe jumătate (dusă până la capăt de românii înşişi) şi a abandonat şi Italia la jumătate de drum (luând totuşi, drept compensaţie pentru ajutorul acordat, Savoia şi Nisa). La 1863, polonezii răsculaţi împotriva ţarului — şi puternic susţinuţi în opinia publică franceză — nu au primit însă sprijinul sperat; Franţa nu şi-a permis un nou război cu Rusia pentru Polonia. Între timp, Germania îşi înfăptuia unitatea, iar Franţa, campioană a principiului naţional, nu avea, teoretic, nici un motiv să se plângă. Neutralitatea ei binevoitoare a netezit planurile Prusiei care, spre deosebire de italieni, nu a oferit nimic în schimb. Acum, când se fixau graniţele între naţiuni, Franţa urmărea să-şi împingă propria-i frontieră cât mai mult posibil spre est: era în joc ponderea ei în noua configuraţie a Europei. Compensaţiile invocate priveau fie malul stâng al Rinului, pământ german — soluţie respinsă de Bismarck, fie Belgia, ţară parţial francofonă, recentă şi oarecum artificială, fie, cel puţin, Luxemburgul. Nu a obţinut însă nimic, iar în 18 70 a izbucnit războiul franco-prusian, din care Franţa a ieşit înfrântă şi diminuată teritorial (prin cedarea Alsaciei şi a unei părţi din Lorena); Napoleon şi-a pierdut tronul, plătind pentru o politică imaginativă dar lipsită de coerenţă. Războiul acesta, război pentru teritorii şi pentru întâietate purtat de cele două mari naţiuni europene, de naţiunile-model ale continentului, a dovedit că era naţionalismului

idealist şi fratern se încheiase. Naţiunea coborâse în sfârşit pe pământ, într-o Europă gata să se sfâşie.

Modelul ideal aflat în germene în politica celui de-al doilea imperiu francez ar fi fost o Europă a statelor naţionale arbitrată de Franţa. De o Franţă suficient de puternică pentru a prelua, în asociere cu Anglia, sarcina echilibrului european. În lume s-ar fi instituit un condominium franco-englez; în acest sens mergea şi tentativa de îndiguire a puterii nord-americane, prin susţinerea statelor din sud în timpul războiului de secesiune (1861-l865) şi prin aventura din Mexic, ţară care ar fi urmat să intre în orbita franceză. Din toate, ceea ce a rămas ca realitate europeană durabilă a fost delimitarea celor trei mari state-naţiuni vest-europene: Franţa, Germania şi Italia. Ca şi ameninţarea unui nou război între Franţa şi Germania, dar şi o stare echivocă în relaţiile franco-italiene (maniera în care a tratat Franţa unitatea Italiei a suscitat printre italieni sentimente contradictorii, de recunoştinţă şi de frustrare, chiar de ostilitate).

Idealul naţional a însemnat până la urmă trasarea şi mai apăsată a frontierelor, reale sau imaginare; nu unificarea continentului european, în spiritul unei ideologii comune, ci spargerea lui în bucăţi. Marele Larousse (*Grand dictionnaire universel du XIX*[e] *siecle*, editat de Pierre Larousse) schiţa, pe la 1870, o caracterizare memorabilă a Europei (vol. VII, articolul "Europe") :

"Europa nu înseamnă ceva decât în măsura în care se numeşte Franţa, Anglia, Rusia, Austria, Prusia, Spania etc. Aici particularul trece înaintea generalului. Nu la fel stau lucrurile în America, Asia, Africa, Oceania; acolo, generalul se impune în faţa particularului: acesta din urmă este aproape complet absorbit; dimpotrivă, Europa nu e decât o denumire geografică care cere să fie tratată în linii mari. Sub Cezar, şi chiar sub Carol cel Mare, Europa, deja veche, avea încă o istorie; pe atunci erai asiatic, african sau european. Sub Napoleon I, Europa şi-a pierdut individualitatea; eşti francez, englez, italian, helen, rus etc.; nu mai eşti european. Sena este un fluviu al Franţei, Rinul este un fluviu german, Alpii sunt munţi italieni, Tagul este fundamental portughez, Vezuviul este italian, Tamisa este engleză, Sfânta Gudula este belgiană, Kremlinul este rusesc şi Potsdamul este prusian."

Cam aşa se argumenta (în genere, nu numai în "Larousse"). S-ar fi putut zice, fireşte, şi invers, şi oricum, altminteri, între cele două extreme. Alpii nu străbat doar Italia, ci şi Franţa, Elveţia şi Austria. Dacă ne place Tamisa, înclinăm spre "naţionalizarea fluviilor". Dunărea, dimpotrivă, ar fi ilustrat varianta "multinaţională". Sfânta Gudula este într-adevăr belgiană, atât de belgiană încât unui "nebelgian" trebuie să-i explici despre cine este vorba. Dar creştinismul , totuşi, este

european! Şi aşa Europa devine mai diversificată decât Asia, Africa şi America, deşi lucrurile stau tocmai invers. În parte prin condiţiile sale geografice, şi în orice caz prin structurile de civilizaţie (creştinism, moştenirea greco-romană), Europa, fără a fi, fireşte, omogenă, se prezintă mult mai puţin diversificată decât imensa şi inepuizabila Asie, sau decât Africa, cu cele două mari subdiviziuni, Africa neagră sud-sahariană, şi Africa mediteraneeană, arabă şi berberă... Totul este întors în beneficiul unei "demonstraţii" gata făcute: în timp ce celelalte continente devin blocuri cvasiuniforme, Europa aproape încetează de a mai exista; sunt tot atâtea "Europe" câte entităţi naţionale europene.

Partea şi mai curioasă este că Europa există şi nu există în acelaşi timp. Este concomitent puternic valorizată şi anihilată. Valorizată faţă de ceilalţi, faţă de restul lumii. Era naţiunilor este şi era marii expansiuni europene. Europa devine stăpâna globului. Orice manual de geografie am deschide, aflăm că este continentul care posedă toate calităţile de ordin geografic, rasial şi cultural. "Europa... — stă scris în Dicţionarul «Bouillet» de istorie şi de geografie (cam în aceeaşi vreme cu «Larousse-ul») — una din cele cinci părţi ale lumii, cea mai mică în ce priveşte suprafaţa, dar cea mai bogată, mai luminată şi mai puternică." Şi nu ca rezultat al unei conjuncturi istorice, ci prin destin. "Europa — explică Jules Michelet (în *Introducere la istoria universală*, 1831) — este un pământ liber; sclavul care o atinge este eliberat; aşa s-a petrecut cu umanitatea refugiată din Asia. În această lume severă a Occidentului, natura nu dă nimic de la sine ; ea impune ca lege necesară exerciţiul libertăţii." Iar libertatea, pentru generaţia lui Michelet, era valoarea supremă, motorul evoluţiei universale. De constatat aşadar nu numai consemnarea, firească, a unei supremaţii istorice europene, ci o mistică a Europei, şi a omului alb, a misiunii sale civilizatoare. Mistică europeană, mistică naţională, două religii care cu greu puteau oficia la acelaşi altar. În genere, religia europeană funcţionează în raport cu restul planetei. Faţă de ceilalţi, inferiori oricum, europenii apar uniţi, nu numai în discurs, dar adesea şi în fapte. Certurile lor de familie îi privesc exclusiv, se desfăşoară într-o zonă inaccesibilă celorlalţi. Când trebuie să fie pusă China la locul ei, francezi, germani, britanici îşi aşează trupele sub comandă unică şi se înfrăţesc împotriva adversarului comun: "boxerii" răsculaţi (1900). Câţiva ani mai târziu aveau să se măcelărească între ei, în spaţiul european, dar era treaba lor. Spaţiu închis şi privilegiat, văzut de sus, la scară planetară, Europa se complace, la ea acasă, în propriile-i dezbinări.

O nouă ştiinţă îşi oferea acum serviciile: "psihologia popoarelor", inaugurată de germanii Lazarus şi Steinthal (din 1859 cei doi savanţi germani editează un periodic specializat: *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* — Revista de psihologie a

popoarelor şi lingvistică). Fiecare naţiune este "altfel" — dacă o demonstrează chiar ştiinţa! Iar când te convingi că eşti în anume fel, ajungi cu timpul chiar să fii. Nu vreo psihologie distinctă stă la baza decupării naţiunilor, dar naţiunile, o dată "autodefinite", îşi amenajează un spaţiu cultural specific, propriul set de valori şi de comportamente. Nu te naşti, biologic vorbind, german sau francez, dar înveţi în familie, la şcoală şi în societate cum să fii un bun german sau un bun francez. Se petrece un proces dirijat de omogenizare intelectuală şi comportamentală, cu totul relativ de altfel, cu siguranţă mult mai accentuat în imaginar decât în datele reale ale peisajului social. Nu toate femeile din Renaştere erau corpolente şi nu toate au astăzi linie de top model. Acesta este "modelul ideal". Cam aşa stau lucrurile şi cu înfăţişarea naţiunilor. În plus, orice personalitate se multiplică în funcţie de privirile celorlalţi. Profilul psihologic al unei naţiuni este schimbător, potrivit unghiului de vedere. Aceleaşi trăsături pot să apară sublime sau ridicole. Oricum, iată un nou teren de concurenţă; un joc cam pueril, dar intens practicat în secolul al XIX-lea: cine este mai reuşit ca tip uman?

Francezul, se înţelege, ne asigură Michelet. Şi, pentru a înlătura orice bănuială de parţialitate, mărturiseşte că a ajuns la această concluzie printr-un demers cât se poate de obiectiv, lăsând la o parte orice slăbiciune patriotică. Faptul că o spune un francez nu schimbă nimic din greutatea ştiinţifică a argumentaţiei. Nici englezii nu ar fi chiar nereuşiţi, dar ceea ce deranjează este imensul lor orgoliu; naţie eroică, însă nu întru totul coaptă pentru libertate. (Nimic mai amuzant decât să-ţi imaginezi un englez citind aceste rânduri, un englez, fireşte, pătruns de convingerea că libertatea este o invenţie englezească. În *Povestea celor două oraşe*, roman publicat în 1859, Dickens construia o antiteză, cam facilă, dar grăitoare pentru celălalt punct de vedere, între o Franţă scoasă din minţi de libertatea, în fapt de anarhia Revoluţiei şi o Anglie echilibrată, aşezată firesc în vechile ei structuri de libertate.) Cât despre Germania — revenim la Michelet — "ea cade mereu, în materie de religie în misticism şi în materie de politică în despotism". Şi Italia este tratată cu condescendenţă: nu prea are originalitate! Ce-i rămâne de făcut este să privească spre Franţa. Toate au desigur o explicaţie: "Rase şi idei, totul se combină şi se complică înaintând spre Occident. Amestecul, imperfect în Italia şi Germania, inegal în Spania şi Anglia, este în Franţa egal şi perfect." O demonstraţie cu adevărat convingătoare. Lumea n-ar fi nimic fără Europa, Europa n-ar fi nimic fără Franţa. Istoria universală este în esenţă istoria Europei, iar istoria Europei se sublimează în istoria Franţei.

Fichte vede lucrurile puţin diferit, mizând, am arătat deja, mai mult pe excelenţa naturală decât pe civilizaţie. De aici, misiunea şi îndemnul adresat germanilor:

"Voi sunteţi cei care, printre toate popoarele moderne, păstraţi germenele perfectibilităţii umane şi sunteţi chemaţi a veghea la dezvoltarea umanităţii... Dacă aţi pieri, omenirea întreagă ar pieri cu voi, fără nici o speranţă de renaştere."

Jocul era declanşat. Un joc nobil, pueril sau îngrijorător, după gusturile fiecăruia. Oricum, Europa intra într-o fază de divizare şi de regrupare. Pe lângă naţiunile distincte, secolul al XIX-lea face mare caz de cele trei mari familii, "rase" sau "ginte": latină, germanică şi slavă. Trei Europe, fiecare asumându-şi o misiune istorică excepţională, fiecare considerând că viitorul îi rezervă preeminenţa. Dacă-i revenea Franţei să piloteze "corabia umanităţii", după spusele lui Michelet, ea nu se angaja singură în această întreprindere: "să nu ne îndoim că va fi într-o uniune intimă cu popoarele de limbă latină, cu Italia şi cu Spania, două insule care nu se pot înţelege cu lumea modernă decât prin intermediul Franţei" (alianţa nu excludea o ierarhie înţeleasă de la sine). "Panlatinismul" nu s-a instalat însă în poziţie dominantă în mişcarea ideologică şi politică franceză. Mult mai atraşi de o asemenea soluţie de solidaritate au fost românii, insulă latină pierdută într-o mare slavă, care priveau plini de speranţă spre marea soră latină din Occident. *Cântecul gintei latine* compus de Vasile Alecsandri (1877) este un text memorabil, prin naiva lui religiozitate, mai esenţial decât orice discurs pe această temă:

Latina gintă e regină
Într-ale lumii ginte mari;
Ea poartă-n frunte-o stea divină,
Lucind prin timpii seculari.
Menirea ei, tot înainte
Măreţ îndreaptă paşii săi,
Ea merge-n capul altor ginte
Vărsând lumină în urma ei

În ziua cea de judecată,
Când faţă-n cer cu Domnul sfânt
Latina gintă a fi-ntrebată,
Ce ai făcut pe-acest pământ?
Ea va răspunde sus şi tare:
"O Doamne, în lume cât am stat,
În ochii săi plini de admirare,
Pe tine te-am reprezentat."

Lipsită de sprijinul activ al "marii surori", ideea latină a ratat ocazia

de a deveni un ferment politic pe scena europeană. Altfel au stat lucrurile cu *pangermanismul* şi *panslavismul* care răspundeau mai direct unor interese politice germane şi ruse şi au beneficiat de susţinerea celor două mari puteri. Un ideolog panslavist, Nikolai Danilevski, a găsit o rezolvare elegantă şi profitabilă istoriei europene. În cartea lui *Rusia şi Europa* (1869), a divizat evoluţia continentului în trei perioade: prima dominată de latini, a doua de germani, şi a treia, care va reveni, perfect logic, popoarelor slave, cu alte cuvinte Rusiei.

Împărţirea se putea face în fel şi chip. Se întâmplă să apară şi celţii, care determină alte combinaţii. Jules Duval, un geograf francez, propune în 1870 într-o carte intitulată *Planeta noastră*, structurarea Europei în trei zone: Europa occidentală, mediană şi orientală. Prima ar fi domeniul rasei celtice, pură în Franţa şi "amestecată în Spania cu cea iberică, în Italia cu cea latină, şi cu cea germanică în Elveţia, Belgia, Olanda şi Insulele Britanice". Este nucleul puternic al civilizaţiei europene, avangarda omenirii. Interesant că Anglia se ataşa grupului celtic a cărui piesă principală, şi nealterată, rămânea totuşi Franţa. Regrupare corespunzând amintitului proiect politic mondial al celui de-al doilea imperiu, care presupunea o strânsă înţelegere franco-engleză. Mai puţin performantă se prezenta Europa centrală, "domeniul propriu al rasei germanice" (desconsiderare pe care Franţa avea s-o plătească). Cât despre Europa orientală, majoritar slavă, influenţa "sângelui turanic" îi conferea "origini şi tendinţe străine restului Europei": o Europă marginală, de calitate îndoielnică.

Jocul privilegiaţilor şi marginalizaţilor continuă, de pildă în *Noua geografie universală*, monumentala lucrare a lui Elisee Reclus, al cărui prim volum apare în 1875. Autorul începe prin a exclude Rusia din adevărata Europă, o Rusie "pe jumătate asiatică prin climatul extrem, prin aspectul monoton al câmpiilor şi prin interminabilele-i stepe". Europa autentică, leagăn al civilizaţiei, juxtapune cele trei peninsule mediteraneene şi cele trei mari ţări occidentale: Franţa, Germania şi Anglia. Metodă inedită de argumentare: o scufundare cu două sute de metri a continentului ar îneca toate celelalte regiuni!

Din ce în ce mai divizată prin frontierele geografice, naţionale, politice şi lingvistice, Europa cunoaşte în plus o fărâmiţare de ordin biologic şi antropologie. Pentru Linne (autorul marilor clasificări biologice), în secolul al XVIII-lea, nu exista decât o singură rasă europeană, rasa albă. Distincţii tot mai fine au făcut să apară după 1800 un număr sporit de diviziuni rasiale. Secolul al XIX-lea a fost tentat de conceptele de *specificitate* şi *inegalitate*: între rase, naţiuni, categorii şi indivizi (în paralel şi în contradicţie cu mitologia democratică a aceluiaşi secol). Europa trebuia să se înscrie în logica generală a lucrurilor. Pentru Gobineau, în faimosul său *Eseu asupra inegalităţii raselor umane* (1853-l855), superioritatea albilor era mai

presus de îndoială, dar nici albii nu erau toţi de aceeaşi calitate. Conta în primul rând elita lor, elita reprezentată de arieni, singurul grup într-adevăr creativ, constructor de civilizaţii.

O ştiinţă care încingea spiritele era antropologia. Spre deosebire de antropologia actuală, însemna înainte de toate *antropologie fizică*: problematica culturală rămânea secundară, derivată din calităţile fizice care distingeau rasele şi grupurile umane. Se manifesta o adevărată manie a măsurătorilor: craniile în primul rând (ca lăcaşuri ale creierului, deci ale inteligenţei), şi apoi toate segmentele, toate detaliile corpului uman. Consecinţă: o omenire biologic ruptă în bucăţi. Nici rasa albă nu-şi mai putea menţine coeziunea în faţa acestei ofensive (aparent de o rigoare ştiinţifică fără cusur). Albii nu mai erau identici unii cu alţii. Trebuiau grupaţi în rase distincte. O lucrare de antropologie ca aceea a lui Joseph Deniker, *Les Races et peuples de la terre* (Rasele şi popoarele pământului), apărută în 1900, consemna nu mai puţin de şase rase europene, completate prin alte patru rase secundare. Zece diviziuni biologice în locul unicei rase albe din clasificările tradiţionale. Antropologii îşi făceau minuţios munca: observau, măsurau şi comparau fără încetare. Pentru ei, distincţiile puse în evidenţă nu însemnau, în principiu, că un anume grup european ar fi fost mai reuşit decât altul, dar rezultatul era o Europă încă mai împărţită, particularităţile de ordin rasial adăugându-se celorlalte divizări ale continentului.

Mitul unei Europe fărâmiţate la extrem a contribuit la fărâmiţarea sa efectivă. Consecinţa a fost o lungă serie de conflicte, culminând cu cele două războaie mondiale şi cu pierderea rangului planetar pe care Europa credea că îl deţine de drept şi pentru totdeauna.

Toate aceste încurcături deveneau inevitabile din primul moment când a încolţit ideea de naţiune. Doar filozofii au putut crede că lucrurile erau atât de evidente încât să se aşeze de la sine. În fapt, naţiunile nu "preexistau", ele se tot alcătuiau, şi nu era nimeni să arbitreze procesul. Nu li se afişase lista şi nici nu li se trasaseră graniţele la crearea lumii! Chiar o Europă populată numai de filozofi ar fi ajuns să se încaiere.

Ce se întâmplă când principiile naţionale se suprapun? În numele principiului naţional se pot confecţiona hărţi dintre cele mai diferite, unele rezultând dintr-o interpretare istorico-politică a naţiunii, altele dintr-un decupaj etnico-lingvistic, cu toate combinaţiile şi dozajele de rigoare. Într-adevăr, unde includem Alsacia: la Franţa sau la Germania? Ce facem cu Boemia: o lăsăm aşa cum este sau o împărţim între cehi şi germani? Şi cum rămâne cu minorităţile: sunt destinate să rămână veşnic minorităţi sau se pot desprinde şi reuni la rându-le în entităţi naţionale? Înainte de 1918 , românii şi slavii din Ungaria aveau statut de minorităţi. Erau însă majoritari pe bucata lor de pământ. Dar aşa

sunt şi astăzi albanezii în Kosovo şi kurzii în Turcia. Criteriile diferite conduc inevitabil la suprapuneri. Românii din Ungaria Mare aparţineau naţiunii ungare potrivit criteriilor maghiare şi naţiunii române potrivit celor româneşti. Dar maghiarii de astăzi din România? Dar românii din Bucovina: cărei naţiuni îi aparţin, ucraineană sau română? Nici decupajul strict cultural nu ar fi fost lipsit de dificultăţi, cu atât mai mult însă unul politico-teritorial. Fiindcă naţiunea aspiră spre stat. Termenul logic al împlinirii sale este statul-naţiune. O dată ce toate sunt egal îndreptăţite în faţa lui Dumnezeu sau a istoriei, n-ar fi onest să le împărţim în două categorii: naţiuni menite a fi independente şi altele vegetând în plan secund. Cum se decide, aşadar, de la caz la caz? Naţiunea, spunea Renan, este un "plebiscit permanent". Frumos zis, însă doar un fel de a spune. În materie de amenajare a spaţiilor naţionale, plebiscitul efectiv a fost excepţia, nu norma. Şi apoi, cum ar arăta un plebiscit permanent cu fluiditatea politico-teritorială rezultând de aici? Cutia Pandorei, o dată deschisă, greu mai poate fi ţinută sub control. Şi apoi, naţiunile "împlinite" se află într-o poziţie morală delicată pentru a spune altora că este cazul să se astâmpere. Modelul s-a dovedit contagios şi a funcţionat prin valuri succesive. Apar mereu noi deziderate naţionale. Şi atunci, ce trebuie făcut: modificată harta lumii la fiecare generaţie? Iată ce se întâmplă cu ideile simple când încep să fie luate în serios!

Principiul politic cu care naţiunea a intrat în concurenţă a fost acela al echilibrului european. De la începutul epocii moderne statele se pândeau, având grijă să nu apară nicăieri un exces sau un gol de putere. Într-o vreme încă dominată de valori religioase, Franţa catolică a lui Richelieu şi-a aruncat forţele în balanţă de partea protestanţilor pentru a nu permite consolidarea peste măsură a Habsburgilor. Echilibrul de putere trecea înaintea oricărui alt criteriu. Revoluţia franceză şi războaiele napoleoniene îl ruinaseră complet. De aceea Congresul de la Viena din 1815 s-a străduit să-l facă la loc, chiar mai solid ca înainte. Evident că popoarele nu aveau ce căuta într-un asemenea sistem; singure contau marile puteri, care făceau poliţia continentului şi se supravegheau între ele, pentru ca o rupere a echilibrului să nu mai fie posibilă. Pe drept cuvânt, Metternich, principalul artizan al acestui mecanism, a devenit bestia neagră a democraţilor şi naţionaliştilor. Poate însă că niciodată Europa nu a funcţionat atât de satisfăcător, în termeni politici, timp de un secol, cu conflicte îndiguite, până la ruperea zăgazurilor în 1914. Ar fi funcţionat şi mai liniştit, şi mai multă vreme, dacă i-ar fi permis asaltul naţiunilor. Nu înseamnă că filozofia lui Metternich, în ansamblu, merită laude. Putea să aibă toate păcatele din lume, şi cu siguranţă avea destule, revenindu-i însă meritul de a fi fixat pe cât posibil un ansamblu continental care risca să devină fluid şi incontrolabil. Echilibrul de

putere nu intra defel în logica restructurării naţionale a lumii. Dimpotrivă, dezechilibrul urma să fie norma: o lume pestriţă şi inegală. Germania se anunţa ca un gigant naţional în inima Europei; Rusia la fel, la una din extremităţi. Alături de ele, naţiuni miniaturale, rezultate din fărâmiţarea imperiilor: procesul zis de "balcanizare", dar întâlnit la fel de bine şi în Europa Centrală sau pe ţărmurile Balticei. Structuri nesigure, aflate în conflict unele cu altele şi mereu ameninţate de coloşii din preajmă.

Perioada interbelică oferă modelul aproape ideal — în contradicţia lui fundamentală — al triumfului european al naţiunilor, asociat cu toate dezechilibrele şi primejdiile rezultând de aici. Fireşte, Austro-Ungaria era departe de a fi fost o soluţie mulţumitoare; de aceea a şi dispărut. Dar cu o Austro-Ungarie la locul ei, sau cu o combinaţie politică mai echitabilă şi mai echilibrată care i-ar fi succedat, nici Hitler şi nici Stalin n-ar fi profitat de vidul central-european şi cursul istoriei ar fi fost altul. Pentru a ţine lucrurile în frâu s-au imaginat soluţii noi, precum Societatea Naţiunilor sau alianţe regionale, ca Mica Înţelegere. S-a mers până la acea înduioşătoare naivitate, numită pactul Briand-Kellogg (1928) care punea războiul în afara legii. În sfârşit, nu mai era voie să se facă război! Din lumea umbrelor, Metternich va fi privit cu un zâmbet dispreţuitor toată această agitaţie inutilă: hârtii şi discursuri, în locul unui sistem efectiv de putere. Noul sistem putea fi mai drept, mai generos, mai democratic; fapt este însă că el nu numai că nu a asigurat securitatea nimănui, dar a "invitat" până la urmă la agresiuni şi la război. În acţiunea politică, şi în istorie în general, nu ajunge ca lucrurile să fie dezirabile în sine, trebuie văzut dacă au şi urmări pe măsura intenţiilor (sau dacă nu cumva conduc, pervers, în cu totul altă direcţie).

După al doilea război mondial, necesarul echilibru de putere şi-a găsit rezolvări din afară; cu totul distincte, opuse chiar logicii naţionale: extinderea imperiului sovietic în Est şi protectoratul american în Vest. Protectoratului american — prezent şi astăzi în forme atenuate şi discrete — i-a urmat proiectul occidental de unificare europeană, în timp ce în Răsărit prăbuşirea stăpânirii sovietice a reaprins conflicte naţionale de tip clasic.

În mod cert, naţiunea singură nu s-a dovedit capabilă să asigure ordinea şi stabilitatea lumii. Alte soluţii, mai mult sau mai puţin eficiente, au fost chemate să contrabalanseze fascinanta destabilizare provocată de iruperea în istorie a fenomenului naţional.

## O naţiune - o limbă

"Tipul ideal" spre care tinde naţiunea este decuparea lumii în unităţi distincte şi omogene. Diversificare extremă la scară planetară, omogenizare maximă în interiorul fiecărei entităţi naţionale. Dispar nuanţele, amestecul, zonele de tranziţie. Orice hartă politică a continentelor oferă imaginea acestui model ideal: o lume de pete juxtapuse, mai mari sau mai mici, dar de egală intensitate. Altceva, potrivit acestei imagini nici nu mai există: nici unitate supranaţională, nici diversitate în interiorul frontierelor.

Naţiunea ideală — intangibilă, fireşte, ca orice ideal, dar spre care se tinde — este aceea în care oamenii vorbesc aceeaşi limbă, la propriu şi la figurat. Ei împărtăşesc cu toţii o religie politică: credinţa în valorile supreme ale naţiei şi în destinul ei, rămânând ca eventualele dispute să se desfăşoare asupra unor lucruri mai puţin esenţiale, care nu afectează interesul naţional. Au cu toţii o manieră specifică de a reacţiona, îndeosebi în situaţii cruciale, o dată ce naţiunea este definită şi ca spaţiu psihologic. "Uniţi în cuget şi-n simţiri", după cum spune un cântec patriotic românesc. Stadiul ultim — şi caricatural (exploatat cu deliciu în caricatură şi în literatura umoristică) — ar fi acela în care toţi membrii unei naţii ar arăta, ar gândi şi s-ar comporta la fel! Asemenea sentimente şi reacţii sunt însă imponderabile, greu de apreciat în raport cu gradul lor de conformism sau de sinceritate. Dar limba vorbită, în sensul propriu al termenului, oferă un indicator incontestabil. Se constată, ca regulă, tendinţa de omogenizare a spaţiului lingvistic şi cultural.

O comparaţie sumară între recensămintele europene din jurul anului 1900 şi cele efectuate în preajma anului 2000 este de natură să pună în evidenţă amploarea fenomenului. Sunt, desigur, şi excepţii: în primul şi în primul rând inclasabila Elveţie, naţiune ale cărei cantoane, diferit colorate etnic şi religios, merg împreună aproape ignorându-se. Dar iată, cazul Finlandei, o ţară nu mai puţin apreciată pentru inexistenţa tensiunilor lingvistice. Cu totul remarcabil: suedeza, vorbită de numai 6% din populaţie, este limbă oficială, pe picior de egalitate, aşadar, cu limba majorităţii. Întocmai cum în România, maghiara, vorbită de un procent chiar ceva mai ridicat, ar fi considerată limbă de stat, alături de română! Tablou aproape idilic, dar pe care statistica îl aşează într-o perspectivă istorică oarecum diferită. Spre 1900 suedezii reprezentau peste 14% din populaţia Finlandei. Era limba vorbită în oraşe, limba elitei. Aşadar, la capătul unui secol, o cădere de peste 50%, în sens cantitativ şi, chiar mai grav, calitativ. Suedeza este vorbită astăzi strict de minoritatea suedeză, concentrată în principal spre graniţa cu Suedia.

Şi România a cunoscut un proces de omogenizare etnică. Potrivit recensământului din 1930, românii reprezentau 71,9% din populaţia ţării (77,9% dacă luăm în considerare doar actualul teritoriu al României, fără Basarabia, Bucovina de Nord şi Cadrilater), în 1992 ponderea lor s-a ridicat la 89,5%. Au părăsit ţara, în cea mai mare parte, evreii, germanii din Transilvania şi Banat, ca şi turcii din Dobrogea. Dobrogea a fost un teritoriu multietnic, în care românii erau minoritari la 1878 (când a revenit României); astăzi este aproape complet românizat, cu peste 90% populaţie românească. Şi maghiarii din Transilvania au scăzut procentual: de la 24,4% în 1930 la 21% în prezent. Populaţia românească a Transilvaniei reprezenta 57,8% în 1930 şi 73,6% în 1992. Modificările cele mai sensibile s-au petrecut în mediul citadin, extrem de cosmopolit în România până la al doilea război mondial (şi chiar cu majoritate neromânească în teritoriile care aparţinuseră Ungariei). Acum, şi oraşele — cu puţine excepţii în Transilvania — prezintă un caracter net românesc .

Desigur, în materie de omogenizare sunt metode şi metode. Asimilarea culturală, pe termen lung, prin pârghiile sistemului administrativ şi educativ (care a reuşit atât de bine în Franţa), emigrarea mai mult sau mai puţin de bunăvoie a unor grupuri de populaţie, expulzarea silită şi, în sfârşit, genocidul definesc, evident, comportamente distincte. Dacă minorităţile integrate în state naţionale au suferit aproape inevitabil o uzură în timp, nici metodele brutale, solicitate să grăbească procesul sau chiar să-l rezolve imediat, nu au fost neglijate în istoria ultimului secol. Purificările etnice "reciproce" (prin expulzări şi masacre) practicate în Bosnia şi în Kosovo sunt exemplele europene cele mai recente. "Soluţia finală" îndreptată împotriva evreilor în Germania nazistă (ca şi tratamentul similar aplicat ţiganilor) oferă ilustrarea cea mai masivă şi mai dramatică a metodologiei exterminatoare. Sunt şi cazuri evocate în genere mai discret, dar pe care istoricul onest nu le poate trece sub tăcere. Turcia, de pildă, a scăpat mai întâi de armeni (ce s-a întâmplat exact cu ei este subiect de controversă: genocid programat sau departare cu urmări tragice; cert este că o mulţime au dispărut, începând cu anul 1915 , după unele estimări între 600.000 şi 800.000) ; au fugit apoi în faţa ofensivei kemaliste din 1922 sau au fost transferaţi, prin schimb de populaţie, în Grecia, aproape un milion şi jumătate de greci (mai înainte, litoralul Asiei Mici era în bună parte grecesc); au rămas, este drept, kurzii, dar ei nu sunt recunoscuţi ca entitate naţională, fiind consideraţi pur şi simplu turci. Şi astfel, în realitate şi încă şi mai pe deplin în imaginar, Turcia a devenit omogenă!

Într-o situaţie asemănătoare cu a kurzilor se află berberii în Africa de Nord: după cifre oficiale — probabil subevaluate — 33% din populaţia Marocului şi 25% din a Algeriei. Acestea se proclamă şi sunt percepute

drept state arabe, dar mai drept ar fi să le considerăm comunităţi mixte arabo-berbere. Berberii sunt populaţia autohtonă; ei s-au opus multă vreme cuceririi arabe şi chiar mai târziu au jucat în istorie un rol de prim-plan (în Evul Mediu Marocul a fost timp de câteva secole un regat berber). Punerea în umbră a unei culturi, uitarea ei însoţesc sau anunţă asimilarea efectivă.

Schimburile, expulzările sau recuperările unilaterale de populaţie (asociate presiunilor asimilatoare) au fost frecvente în ultimul secol, o zonă sensibilă dovedindu-se în această privinţă Europa centrală şi sud-estică. În Balcani, culorile, mai amestecate ca oriunde, au ajuns să se separe. Grecia, constituită ca stat în 1829, şi extinsă, prin adăugiri succesive, până la 1920, adunase, alături de greci, un număr însemnat de albanezi, turci, aromâni (în munţii Pindului), bulgari, slavi macedoneni... În urma tratatului de la Lausanne din 1923 au fost trimişi, la schimb, vreo 400.000 de turci în Asia Mică; au fost expulzaţi şi bulgarii din nordul Greciei. Minorităţile rămase au devenit cu timpul "invizibile". Nu se mai "văd" nici românii de pe malul drept al Dunării, din Bulgaria şi mai ales din Serbia (valea Timocului). Asupra turcilor din Bulgaria s-a încercat, în ultimii ani ai regimului comunist, o operaţie de asimilare; vreo 300.000 dintre ei au părăsit ţara. Şi din Dobrogea s-a plecat masiv: turci, bulgari, greci, germani... Şi astfel, adunându-i pe cei de-un sânge şi eliberându-se de ceilalţi, naţiunile au început să semene cu adevărat a naţiuni şi să lase impresia că aşa sunt de la facerea lumii!

Polonia creată prin sistemul tratatului de la Versailles era departe de a reuni o naţie coerentă. Teritoriile răsăritene care, istoriceşte, îi aparţinuseră nu prea făceau corp comun cu restul: erau un amalgam de polonezi, ucraineni, bieloruşi, evrei... Numai evreii reprezentau 10% din totalul populaţiei. Prin voia lui Stalin, la sfârşitul celui de-al doilea război mondial, ţara a fost deplasată pe harta Europei, într-un fel nu chiar neconvenabil pentru cei în cauză: pierzând problematica jumătate estică, dar primind, în compensaţie, teritorii germane spre vest. Aceste teritorii au fost, fireşte, golite de locuitori şi colonizate cu polonezi. Polonia a devenit astfel, la rându-i, o naţiune omogenă.

Cehia îşi petrecuse cam toată istoria în imperiul german, apoi austriac. Era o entitate istorico-politică, nu însă şi naţională. Atât cehii, cât şi germanii se aflau aici la ei acasă. În 1910, primii reprezentau 63,4% din populaţie, ceilalţi 35% (locuind compact în zona sudetă, dar prezenţi şi în restul teritoriului, mai ales la oraşe). În 1930, cehii erau 68,4%, germanii 29,5%. În 1950, procentele arătau cu totul altfel: cehii 93,8%, germanii 1,8%! Se petrecuse între timp expulzarea germanilor: trei milioane de oameni alungaţi din ţara care era şi a lor. Pentru a fi drepţi, să precizăm totuşi că germanii dăduseră tonul cu câţiva ani înainte, prin anexarea teritoriilor poloneze şi cehe şi plănuita lor

germanizare.

Toate acestea sunt istorie, şi nu se mai pune problema reîntoarcerii lucrurilor. Dar este bine să fie rememorate, pentru ca cel puţin de acum înainte să nu se mai petreacă tot aşa. Şi este un semnal de alarmă cu privire la primejdia potenţială ascunsă în ideologia naţionalistă.

Nu există, la drept vorbind, naţionalism bun sau rău: ceea ce unii exprimă prin opoziţia patriotism-naţionalism. Sunt doar grade diferite ale aceluiaşi sentiment. Şi dragostea are grade diferite, manifestări diferite, poate înălţa (când "îmbogăţeşte" şi apropie) sau degrada (obsesie, gelozie... până la crimă). Dar tot dragoste este, fundamental acelaşi tip de sentiment. La fel şi dragostea de propria naţiune. La fel şi credinţa religioasă. Marele Inchizitor credea probabil cu aceeaşi tărie în Dumnezeu ca Maica Tereza. Sunt doar manifestări, diferenţiate prin acţiunea unor factori multipli, ale aceleiaşi ideologii sau aceluiaşi sentiment. Împărţirea în "specii distincte", pe lângă deficienţa conceptuală în sine, conduce şi la o derivă periculoasă: unii se proclamă patrioţi, dând vina pe ceilalţi că sunt *naţionalişti*, aşadar unii au dreptate, iar ceilalţi pretind mai mult decât le e dreptul. Când se petrece câte-un măcel, dreptate au patrioţii, de vină sunt naţionaliştii! Fapt este că în cele două secole de istorie naţională nici o naţie nu s-a dovedit imună la derivele naţionaliste. Fiecare şi-a avut momentele de febră.

## O lume împărţită în naţiuni

Începutul — ca toate începuturile moderne — s-a făcut în Occident. Aici se conturează formele clasice ale naţiunii, mai nete ca oriunde în restul lumii. Mai întâi, state constituite de multă vreme au absorbit proiectul naţional, s-au identificat cu el. Printre ţările mari, reuşita aproape perfectă este a Franţei. Spania şi, alături de ea, Portugalia au beneficiat în acest sens de o lungă tradiţie a statului monarhie, dar mai puţin de atuurile modernităţii. Anglia, ca şi Franţa, şi, dincolo de Ocean, Statele Unite au pus în evidenţă formula contractuală, "cetăţenească", a construcţiei naţionale. Pe de altă parte, îndeosebi în Marea Britanie şi Spania, procesul unificator nu a mers până la anularea unor spaţii distincte de identitate, înglobate în ansamblul naţional, dar păstrându-şi potenţialul de manifestare independentă (Scoţia, Catalonia). Exceptând cazul Franţei, ţară catolică, unde rolul factorului politic a fost primordial, protestantismul a favorizat pretutindeni evoluţia spre naţiune: traducerea Bibliei în limbile respective, circulaţia ei în toate categoriile sociale şi în consecinţă alfabetizarea timpurie a "maselor" au netezit procesul de unificare lingvistică, culturală şi, într-o anumită măsură, socială. Este, fireşte, cazul marilor naţiuni: Anglia, Germania, dar şi al micilor ţări protestante: Olanda, Danemarca, Suedia, sau, în felul ei, Scoţia (una dintre primele ţări aproape complet alfabetizate din Europa, ceea ce poate explica şi remarcabila prezenţă a scoţienilor în viaţa culturală, ştiinţifică şi politică britanică, cu mult peste ponderea demografică efectivă). De altfel, în genere, citirea Bibliei şi consecinţa sa, alfabetizarea, îmi par a fi jucat un rol esenţial în deplasarea spre nordul protestant a axei de civilizaţie a Europei moderne (poate chiar mai mult decât dogma "predestinării" invocată de Max Weber ca ferment al capitalismului).

Dacă unele state şi-au inventat naţiunile, alte naţiuni au trebuit să-şi inventeze statele. Naţiunea germană s-a constituit pornind de la o stare de fărâmiţare politică, dublată însă şi atenuată de o conştiinţă tot mai bine conturată a identităţii culturale. Italia prezintă un caz oarecum asemănător, dar cu o identitate de ansamblu mai puţin ferm definită, şi mai sensibil contracarată de vitalitatea identităţilor regionale. Prin puritatea proiectelor, reuşita lor şi influenţa exercitată, Franţa şi Germania au oferit lumii cele două variante caracteristice: modelul contractual-politic şi modelul etnic-cultural (cel din urmă sortit unei expansiuni remarcabile, mai ales în Europa centrală şi sud-estică).

În restul continentului, lucrurile s-au amestecat şi s-au complicat. Naţiunea se aşează aici doar parţial pe terenul efectiv al unei modernităţi mai mult sau mai puţin întârziate (societăţi pronunţat rurale, fără o clasă burgheză consistentă — singura excepţie notabilă

fiind Cehia, care devine nucleul economic al monarhiei habsburgice). În bună măsură asistăm la receptarea unei ideologii deja constituite. În plus, pe acelaşi teren, se petrece o confruntare între statele multietnice şi etniile aspirând la statutul de naţiuni. Cele dintâi, aşezându-se la ora istoriei, încep să manifeste un comportament naţional, vizând, cu alte cuvinte, omogenizarea spaţiului politico-cultural. "Moda" se schimbase, iar modernitatea îşi avea exigenţele ei, altele decât ale vechilor conglomerate teritoriale: pe termen lung, în perspectiva unei evoluţii "ideale", statele de tip imperial ar fi devenit state naţionale. Noua orientare a provocat reacţia comunităţilor care s-au simţit ameninţate. Le-a lipsit imperiilor forţa şi abilitatea, dar şi timpul, pentru a-şi transforma mozaicul cultural în structuri de factură naţională. Au eşuat acolo unde Franţa sau Elveţia, fiecare în felul său — prin centralism sau federalism —, reuşiseră atât de bine.

Primejdia contopirii în masa germanică a suscitat slavismul ideologic al cehilor, sentiment care nu îi animase până atunci; panslavismul, mizând pe o Rusie atât de îndepărtată cultural şi atât de primejdioasă potenţial, a fost o invenţie cehă (de înţeles, ca mijloc de apărare). Şi mai puternic a fost resimţită tendinţa de maghiarizare, progresiv agravată în Ungaria după 1867; ea nu putea să ducă până la urmă decât la triumful unei Ungarii unitare sau la spargerea ei în bucăţi. Recordul în materie, ca în toate manifestările de autoritate, l-a deţinut Rusia, unde rusificarea a făcut progrese semnificative. Toate acestea erau însă sortite eşecului, fiind în fond jumătăţi de măsură, mai blânde sau mai agresive. O comunitate, conştientă de propria-i identitate, nu are cum să dispară decât prin exterminare fizică (metoda nazistă) sau prin progresivă asimilare culturală (metoda franceză). Altminteri, presiunile şi hărţuielile sfârşesc prin a avea exact efectul contrar celui scontat: consolidează coeziunea grupului ameninţat şi sentimentul său de identitate. Altă cale de anulare a Celuilalt decât nimicirea sau seducţia nu există. Or, Imperiile nu s-au dovedit nici suficient de brutale (nu venise încă vremea exterminării planificate, a purificării etnice), nici suficient de convingătoare. Trebuiau să piardă...

Cazul cel mai interesant este al Austro-Ungariei, fiindcă ilustrează, faţă-n faţă, principalele soluţii demne de a fi luate în considerare. Nostalgia defunctului imperiu este astăzi la modă. Unii văd în acest mare stat central-european soluţia eşuată, dar demnă de rememorat, a depăşirii naţionalismelor, a unei formule de cosmopolitism european. În statele succesoare însă, imaginea unei "închisori a popoarelor" se păstrează încă vie. Ambele abordări sunt în egală măsură ideologizate şi mitologizate. Mai întâi, există o Austro-Ungarie doar privită din afară; în interior apar două ţări: Austria şi Ungaria. Ce model invocăm: austriac sau maghiar? Ungaria de la 1867 s-a definit ca stat naţional unitar. În sens politic, orice altă identitate a fost anulată. Toate

autonomiile au dispărut. În mod legal, partidele nu se puteau organiza pe baze etnice. Votul universal nu s-a aplicat nicicând, fiindcă ar fi adus în Parlament o masă prea mare de "minoritari". Un asemenea stat şi-a săpat singur groapa şi nu este prea rezonabil să mai fie invocat astăzi ca model. De precizat însă că proiectul teoretic de maghiarizare nu s-a putut traduce decât foarte modest în termenii unei maghiarizări efective. Cum să asimilezi — şi în timp scurt (totul nu a durat decât o jumătate de secol)! — segmente naţionale atât de diverse, instalate pe teritorii proprii şi care înglobau cam jumătate din populaţie? Şi toate acestea nu într-un sistem de tip nazist sau stalinist, ci într-un stat constituţional cu structuri politice departe de idealul democratic, dar totuşi liberale. Cum să asimilezi trei milioane de români, aşezaţi compact în apropierea graniţei cu România, dispunând de o reţea densă de şcoli proprii (mai puţin de o universitate, sistematic refuzată de autorităţile de la Budapesta), de o presă românească, şi reprezentaţi de două biserici naţionale: ortodoxă şi greco-catolică, foarte combative. Radicalismul proiectului, mai mult decât consecinţele lui reale, a exasperat antagonismele naţionale.

Austria se prezenta însă altfel, şi vreme de cincizeci de ani distanţa nu a încetat să crească între cele două părţi ale monarhiei. Nu avea ambiţia unui stat unitar. Se menţinuse ca un conglomerat de provincii, de "ţări istorice" (precum Boemia, Galiţia, Bucovina...), fiecare dispunând de un anume grad de autonomie. Elitele locale, indiferent de naţionalitate, erau atrase la administrarea treburilor publice. Se înţelege că germanii se prezentau ceva "mai egali" decât ceilalţi: inima imperiului era germană, iar limba germană şi cultura germană reprezentau un liant necesar. Era o soluţie intermediară, nu chiar federativă, dar susceptibilă să conducă la o federaţie autentică. Legiferarea votului universal în 1907 a adâncit deosebirea faţă de Ungaria. Germanii deveneau acum minoritari în instituţiile reprezentative ale statului. Austria nu era, fireşte, o construcţie ideală, dar prefigura un model posibil şi tentant, altul decât modelul german al purităţii etnice sau modelul asimilator francez. Dintre toate modelele de la 1900, ni se înfăţişează astăzi ca cel mai aproape — deşi încă destul de departe — de spiritul unei viitoare Europe confederate.

Primul război mondial a pus capăt dublului experiment austro-ungar (concomitent cu dezmembrarea parţială a Imperiului rus şi cu sfârşitul Imperiului Otoman). Soluţia aceasta nu era înscrisă în stele, a fost rezultatul unei conjuncturi. Este greu de spus ce s-ar fi întâmplat fără criza provocată de război şi îndeosebi de înfrângerea finală. O evoluţie spre un sistem democratic şi federalist? Cine ştie? Mai uşor de imaginat în Austria decât în Ungaria. Cert este că structurile supranaţionale s-au prăbuşit şi a rămas ca Europa să-şi inventeze state naţionale. A fost momentul triumfului ideologiei naţionale. Dar şi momentul adevărului.

Decuparea Europei în naţiuni punea mai întâi problema definirii acestora. Care sunt naţiunile şi care este teritoriul cuvenit fiecăreia? Drepturile naţionale invocate din toate părţile se suprapuneau. Argumentele istorice şi etnico-lingvistice se combinau în fel şi chip, potrivit intereselor specifice. Se adăugau şi consideraţii geostrategice, cu totul în afara problematicii naţionale. Şi peste toate, tratarea, evident diferenţiată, a învingătorilor şi învinşilor. Iar sub marile principii, ca întotdeauna, interesele urmărite, jocurile de putere. Din toate acestea a ieşit ceea ce putea să iasă: un decupaj în multe privinţe contestabil chiar din punctul de vedere al ideologiei naţionale care l-a promovat.

Printre statele succesoare, România se prezintă ca un caz oarecum aparte. Şi ea a fost făcută din bucăţi, distincte prin istoria, profilul lor cultural şi dozajul etnic. Între o Basarabie marcată cultural de influenţa rusă şi cu o minoritate slavă destul de importantă şi o Transilvanie, parte a Europei Centrale, cu români trăind alături de maghiari şi germani, deosebirea nu era nesemnificativă. Mozaicul acesta teritorial ar fi putut îndemna la o soluţie federală; s-a preferat însă modelul francez al centralizării (funcţionând deja în mica Românie dinainte de 1918), tocmai pentru a se cimenta segmentele unui ansamblu neuniform. Ceea ce reunea însă acest spaţiu, atât de diversificat în multe privinţe, era elementul etnic românesc, majoritar în toate provinciile. România s-a suprapus astfel, nu perfect desigur, dar în mare măsură, peste harta etnografică a românilor (cu unele renunţări, dar şi cu depăşiri, justificate prin dreptul istoric: Basarabia întreagă, Bucovina întreagă... , ca şi prin siguranţa frontierelor). Stat naţional relativ coerent de la început, şi devenit şi mai coerent pe parcurs, România s-a putut menţine, în ciuda unor pierderi teritoriale, în timp ce celelalte state succesoare — soluţii pronunţat artificiale — au trecut prin restructurări dramatice şi chiar s-au prăbuşit.

Această relativă reuşită a proiectului naţional românesc face dificilă în România discutarea deschisă, fără prejudecăţi, a fenomenului naţional în sine. Se manifestă sensibilităţi specifice acolo unde este vorba de o chestiune mult mai generală. Nu foloseşte la nimic să fii sănătos dacă stai pe un butoi cu pulbere. Sistemul naţional poate funcţiona foarte bine în România, întrebarea este cum funcţionează în preajma României şi în restul lumii. Oricât de stabilă ar fi o ţară, vârtejurile din jur pot s-o înghită. Trebuie să recunoaştem, chiar dacă procesul a fost avantajos pentru România, că supralicitarea naţională şi contradicţiile proprii noilor configuraţii au împins lumea într-o fază periculoasă.

Invenţia cu deosebire curioasă rezultată în urma primului război mondial, prin aparenta aplicare a principiului naţional, a fost Cehoslovacia, structură politică întru nimic mai coerent naţională decât

fusese Austro-Ungaria. Ea se axa pe ideea unui mariaj firesc între cehi şi slovaci (popoare vorbind limbi apropiate, dar sensibil diferite prin istorie şi cultură), unire care până la urmă a generat mai mult animozităţi decât înfrăţire. Apoi, cehii şi slovacii adunau teritorii care puteau să aibă o unitate istorică, dar etnică nu o aveau, cu siguranţă: zona germană a Sudeţilor spre vest, Ucraina subcarpatică la răsărit şi, în sudul Slovaciei, o regiune predominant maghiară. În acest ultim caz s-a aplicat criteriul frontierelor naturale; doar că frontiera slovacă la Dunăre nu corespundea şi unei frontiere etnice, maghiarii fiind majoritari, pe o anumită porţiune, şi la nord de fluviu. Se află aici un motiv de discordie între slovaci şi maghiari, care înveninează şi astăzi raporturile. Din toate aceste combinaţii, cel puţin contestabile, au decurs urmările bine cunoscute: dezmembrarea ţării în 1938-l939, protectoratul german asupra Boemiei şi crearea în paralel a unui stat slovac distinct, reunificarea la sfârşitul războiului, cu pierderea Ucrainei subcarpatice (anexată de Uniunea Sovietică) dar şi cu expulzarea germanilor din Sudeţi, şi, în sfârşit, în 1993, separarea Slovaciei de Cehia, aşadar sfârşitul Cehoslovaciei. Şi astfel, până la urmă, prin eliminarea germanilor, prin detaşarea ucrainenilor, şi prin împărţirea finală a teritoriului, un stat în fapt multinaţional a sfârşit prin a genera două state naţionale.

Iugoslavia a avut, cum se ştie, o evoluţie şi mai dramatică. Ar fi putut fi, teoretic, o construcţie destul de coerentă: stat al slavilor sudici, atât de apropiaţi prin limbă (principalele componente, sârbii şi croaţii, vorbind o limbă considerată comună). Minorităţile, cu o pondere limitată: maghiari, români şi germani în Voivodina, albanezi în sud, nu păreau de natură să o afecteze. Conflictul a pornit chiar din familie, între croaţi şi sârbi mai întâi (încă din perioada interbelică, intensificat în vremea războiului), iar mai recent i-a antrenat şi pe ceilalţi. Iluzia lingvistică s-a dovedit dezastruoasă. Slavii sudici puteau vorbi aceeaşi limbă sau limbi asemănătoare, dar în rest aveau prea puţin în comun unii cu alţii: sârbii ortodocşi şi balcanici, croaţii catolici, cu o evoluţie istorică în ansamblul ungar, slovenii apropiaţi de austrieci, şi, în plus, în Bosnia, comunitatea musulmană. După 1990, fiecare a devenit adversar al celorlalţi. Revendicările albanezilor din Kosovo au introdus o complicaţie în plus. Şi Voivodina se frământă, o provincie mai curând multinaţională decât pur sârbească, cu procentul ei destul de ridicat de maghiari (alături de români şi de alte grupuri etnice). Nenorocirea este că nu se întrevede o soluţie. Cum poate fiinţa Bosnia ca stat de sine stătător cu trei comunităţi care se urăsc, şi din care două, sârbii şi croaţii, vor privi în mod firesc spre conaţionalii lor din statele vecine? Cum se vor putea împăca, după atâtea masacre, sârbii şi albanezii din Kosovo? E sigur că Austro-Ungaria arăta mai rău? Iugoslavia este expresia ultimă, în plan european, a consecinţelor tragice la care poate

conduce ideologia naţională. Nu înseamnă că naţiunea, ca ideal, trebuie judecată — şi în acest caz inevitabil condamnată — după degradarea iugoslavă. Dar nici invers, fermecaţi de ideal şi liniştiţi de unele soluţii reuşite, să închidem ochii la derivele naţionaliste, la potenţialul conflictual ale unei mitologii pentru care "celălalt" contează prea puţin şi uneori se cere pur şi simplu eliminat.

O dată cucerită Europa (şi Occidentul în genere, inclusiv America), naţiunea a pornit la asaltul lumii. Lesne de înţeles. Ce altă formă politică ar fi putut îmbrăca o modernitate, dacă nu efectivă, cel puţin de imitaţie? Cazul limită — dar foarte reprezentativ, tocmai prin artificialitatea sa, pentru logica procesului naţional — este cel african. În Africa, occidentalii nu s-au gândit nici un moment să prelungească sistemul naţional european. Nici vorbă de naţiuni, nici vorbă până la urmă de oameni. În vremea colonizării, negrii apăreau ca o specie umană inferioară. Istoria lor, cultura lor, etniile existente nu îi preocupau pe colonizatori. Ei au tăiat frontierele fără să ţină seama de alcătuiri umane. Ţările inventate de europeni au devenit naţiuni în urma procesului de decolonizare. Metodologia nu este în esenţă diferită. Naţiunile sunt inventate în Africa, aşa cum au fost şi în Europa. Doar că în Africa invenţia a fost şi mai artificială. Aici, viaţa efectivă se desfăşoară încă la nivelul comunităţilor restrânse. Orice "stat naţional" african se prezintă astfel ca un mozaic extrem de complicat. Sub structurile superficiale care acoperă ansamblul rămâne realitatea tribală. Forţarea unităţii şi inevitabila preeminenţă a unora asupra altora au generat conduceri tiranice şi nesfârşite şi sângeroase conflicte. Africa este o "super-Bosnie" sau un "super-Kosovo", chiar dacă depărtarea şi exotismul mai atenuează aceste cumplite realităţi în ochii europenilor. Şi totuşi, altceva decât proiectul naţional, cu greu s-ar fi putut imagina. Poate fi concepută întoarcerea la o divizare tribală? Sau căutată, totuşi, armonizarea — cât de dificilă însă! — între nivelul tribal şi al culturilor distincte şi proiectul naţional?

În Nigeria, cel mai populat stat african, sunt trei mari grupuri lingvistice, concentrate în nord, răsărit şi apus; se vorbesc însă în total peste două sute de limbi. Din acest amalgam, se încearcă fabricarea unei naţiuni. Austro-Ungaria arăta ceva mai simplu. De ce n-ar fi devenit o naţiune, dacă Nigeria are şanse să devină (dar are cu adevărat?). Peste tot, administraţia şi şcoala sunt puse la lucru. Istoria, de asemenea. Naţiunile africane, o dată constituite, şi-au anexat şi un trecut. Întocmai ca europenii, doar că în Africa structurile şi continuităţile politice anterioare colonialismului sunt cu totul evanescente. Ca şi naţiunile, istoria naţiunilor africane este încă şi mai inventată decât cea europeană. Se caută îndeosebi aşezarea unor punţi care să facă legătura cu perioada anterioară colonizării. Actualele naţiuni, departe de a fi creaţii europene, ar continua structuri istorice

mai vechi. Aşa devine Sudanul francez, în 1959, Mali, în amintirea unui imperiu medieval cu acest nume ("Cimentată de istorie — citim într-o prezentare a acestei ţări — conştiinţa maliană este o realitate, fondată pe convingerea colectivă de a aparţine unei naţiuni a cărei vârstă şi întindere depăşeşte cu mult frontierele moştenite de la colonialism." Urmează elogiul imperiului Mali: civilizaţie evoluată şi originală, bună administraţie, coeziune etnică, pentru a se conchide: "Din această unitate populară a ieşit statul Mali modern: un popor — un ţel — o credinţă")[1]. Şi Coasta de Aur a portughezilor, stăpânită apoi de englezi, devine în 1957 Ghana, nume împrumutat de la o alcătuire politică ce-şi încheiase existenţa în secolul al XI-lea. Cu privire la Nigeria, iată ce-mi răspunde un distins istoric din această ţară, E. J. Alagoa: "Istoricii au stat mereu în prima linie a luptei pentru unitate naţională. Au construit în mod deliberat o istorie menită să înlocuiască ideea colonială britanică potrivit căreia Nigeria ar fi fost mai curând o «expresie geografică». Nigeria, ca unitate, a fost într-adevăr în mod conştient proiectată în trecut, şi învăţată astfel în şcoli."

Complexitatea aceasta excesivă nu este apanajul exclusiv al Africii (chiar dacă aici forţele centrifuge sunt mai active ca oriunde). Şi în India se vorbesc câteva mii de limbi (!), dintre care 15 oficiale (plus engleza) şi se manifestă în unele regiuni tendinţe separatiste (uneori chiar armate). Avantajul Indiei — în măsură să atenueze această uluitoare diversitate — este o veche istorie, un sistem federal destul de suplu şi o ideologie naţională, dispunând de o anume tradiţie şi coerenţă, care şi-a trecut probele în confruntarea cu colonialismul britanic. Alt mozaic este Indonezia (succesoare a Indiilor olandeze), care se pretinde stat naţional unitar şi pune un accent deosebit pe naţionalism; în fapt reuneşte sute de grupuri etnice, limbi şi dialecte, ca şi tradiţii istorice şi culturale foarte diferite. Islamismul (aproape 90% din numărul locuitorilor) reprezintă într-adevăr un liant, dar nici creştinii, îndeosebi catolici, nu sunt puţini (cam o zecime din populaţie), iar disensiunile se manifestă şi pe teren religios.

Lumea întreagă a fost câştigată. Este astăzi o lume de naţiuni, de state naţionale. Cel puţin cu numele. Fiindcă naţiunile nu seamănă unele cu altele. Ceea ce le apropie — şi le separă — este condiţia lor de entităţi distincte. În rest, suveranitatea poporului, contractul social, legăturile istorice şi de cultură, să nu pretindem oricărei caste conducătoare asemenea preocupări filozofice. În "lumea a treia" conceptul se dovedeşte adesea a fi un simplu instrument de putere, în slujba unei coeziuni mai mult sau mai puţin forţate şi a dominaţiei de grup. Asemenea naţiuni pot exploda oricând, fiindcă înglobează în ele alte naţiuni potenţiale.

Unde va fi următoarea Iugoslavie? Pe lângă construcţiile politice

---

[1] Guimbala Diakite, *Un peuple, une nation: le Mali*, Paris, 1990.

improvizate, din lumea a treia, coloşi precum Rusia sau China pot rezerva surprize, cu consecinţe planetare pe măsură. Istoria Chinei este o succesiune nesfârşită de dezmembrări şi unificări. Va fi reuşit comunismul, aliat cu naţionalismul, să descopere formula unei Chine eterne? Întrebarea, până la urmă, aceasta rămâne: se pot transforma imperiile în naţiuni? ("imperiu", indiferent de întindere, în sensul de stat compozit). Sau, mai devreme ori mai târziu, vor exploda? Sau, în sfârşit, se va ieşi din logica strictă a naţiunii, spre sinteze mai suple şi mai dispuse a recunoaşte individualitatea fiecăruia?

## "Deutschland über alles": avatarurile modelului german

În colecţia de mitologii politice ale ultimului secol, Germania prezintă cazul cu totul particular al unei dramatice prăbuşiri de imagine.

A fost în secolul al XIX-lea unul din cele două mari modele ale redefinirii naţionale a lumii. Model nu numai teoretic, dar confirmat printr-o excepţională reuşită: ilustrare a ceea ce poate înfăptui o naţiune unită şi conştientă de forţa sa. Spre 1900, Germania era ţara marii industrii, avea cea mai puternică armată, dar şi cele mai renumite universităţi şi cele mai multe premii Nobel. Mai conservatoare poate decât Franţa — modelul concurent — dar şi acest refuz al aventurilor ideologice şi sociale era parte a modelului, considerat de partizanii săi mai solid decât cel francez. De altfel, nici Franţa nu era atât de democratică, ci mai curând conflictuală şi instabilă; nici împuşcarea comunarzilor, nici bonapartista tentativă a generalului Boulanger, nici afacerea Dreyfus nu pot fi considerate simptome de democraţie împlinită. Dimpotrivă, în ce priveşte statul şi naţiunea, sistemul francez era deosebit de rigid: centralizarea "iacobină" a unei ţări conduse până în cele mai mici detalii de la Paris. Germania, ca urmare inevitabilă a unei istorii şi a unei stări de fapt care nu puteau fi anulate, s-a organizat sub forma unui stat federal (dominat de Prusia, dar păstrând identitatea ţărilor componente). Şi în această privinţă: centralism sau federalism, cele două modele erau divergente.

Fireşte, în unele privinţe Germania era mai tradiţionalistă, în altele însă mai modernă. Marea industrie generase o clasă muncitoare numeroasă şi organizată. Conservatoarea Germanie avea totuşi cea mai puternică mişcare socialistă din lume (şi o mişcare socialistă inovatoare şi în plan teoretic, care a ştiut să se distanţeze de utopia marxistă). Era şi ţara care îi integrase destul de bine pe evrei; nimic nu prevestea virulentul antisemitism nazist; Rusia şi Polonia erau incomparabil mai atinse de atitudini antisemite, şi chiar în Franţa unele manifestări de acest gen (celebra afacere Dreyfus, dar nu numai) au fost mai virulente decât în Germania. Fireşte, naţionalismul german se manifesta din plin, uneori cu note agresive. Dar aşa se prezenta naţionalismul în Europa cam peste tot (ca să nu mai vorbim de comportamentul europenilor în afara Europei). Germania a devenit la un moment dat mai vinovată, fiindcă era mai puternică, aşadar capabilă în mai mare măsură de acte de forţă, şi nu fiindcă naţionalismul ei ar fi fost de esenţă diferită, mai "rău" decât al altora. Este drept, teoria germană a naţiunii privilegia legăturile de sânge. Ea avea un potenţial rasist. Era însă interpretarea privilegiată în epocă de numeroase ideologii naţionale şi, conştient sau inconştient, exprimată şi astăzi (pentru mulţi români, de pildă, naţiunea română este a celor

care au "sânge românesc"; de aici, atitudinea discriminatorie a unora faţă de maghiari, ţigani... şi chiar considerarea dinastiei ca fiind neromânească, tot din cauza "sângelui").

Totul a basculat o dată cu 1914. Vina principală pentru declanşarea războiului a aparţinut Germaniei, dar într-un sens bine definit: acela că nimeni n-ar fi îndrăznit să atace Germania, mult mai puternică în raport cu oricare dintre statele europene. Cu alte cuvinte, Germania trebuia să hotărască: pace sau război? Şi a ales războiul. Altminteri, toată lumea (vreau să spun "clasa politică europeană") dorea o confruntare: nici ceilalţi nu erau mai paşnici decât germanii, erau doar mai slabi sau mai puţin pregătiţi, şi în consecinţă mai prudenţi. Într-un fel, cu toţii, la fel de inconştienţi, au răsuflat uşuraţi când a început războiul, aparent singura soluţie susceptibilă să rezolve un ghem tot mai încâlcit de contradicţii.

Apoi, pentru germani toate s-au ţinut lanţ: înfrângerea din 1918, criza economică şi mai ales de identitate care a urmat, aberaţia nazistă, cel de-al doilea război şi prăbuşirea din 1945. Două înfrângeri în războaie pentru care porţi o bună parte de vină şi un regim execrabil precum cel nazist nu sunt argumente în măsură să promoveze o imagine agreabilă. Dar această "înnegrire", provocată de o perioadă scurtă şi violentă din istoria Germaniei, a afectat ansamblul interpretărilor privitoare la această ţară, la "drumul german" prin istorie. Totul a devenit diferit, suspect, purtător de primejdii. Ceea ce nu este corect ca interpretare, nici echitabil ca atitudine.

Să zăbovim asupra unui exemplu, oarecum anecdotic, dar deloc lipsit de semnificaţie, dat fiind că, în colecţia de simboluri naţionale, imnul fiecărei naţiuni ocupă un loc privilegiat. Imnul german, prea bine cunoscutul Deutschland über alles (la origine o poezie a lui August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, Das Lied der Deutschen, "Cântecul germanilor", adaptată în 1841 unei melodii mai vechi), a cunoscut o denaturare cu totul remarcabilă de sens. Aproape s-a generalizat ideea că "Deutschland über alles" ar însemna pur şi simplu, spus direct şi cinic, "Germania deasupra tuturor", când de fapt sensul de netăgăduit este "Germania mai presus de orice" sau "mai întâi de toate". Nu un îndemn la expansiune, ci exprimarea sentimentului absolut banal care defineşte orice ideologie naţională, acela al supremaţiei naţiunii asupra oricăror altor valori sau interese. Şi pentru patriotul francez, Franţa este mai presus de orice, şi România mai presus de orice pentru român. Ce contează, naţionalismul german a devenit suspect (poate că totuşi cuvintele ascund ceva, au dublu sens...), aşa că strofa, prima strofă a compoziţiei, ca şi a doua de altfel, a fost eliminată (intonându-se astăzi imnul doar pe cuvintele ultimei strofe). Ce altceva mai spune textul incriminat? El trasează limitele spaţiului german, în termeni care nu cuprind nici o exagerare flagrantă, raportaţi la datele secolului al

XIX-lea (inclusiv austriecii fiind trataţi ca germani, cu totul natural: ei nu au ieşit de bunăvoie din Germania, ci au fost daţi afară de Prusia, când aceasta a înfăptuit unitatea germană sub patronajul ei.). Aşadar,

"Von der Maas bis an die Memel,
Von der Etsch bis an den Belt",

ceea ce, în traducere, înseamnă de la Meuse (Maas) — fluviul care, paralel cu Rinul, mărgineşte spre vest teritoriul german — la Memel, oraşul ultim din Prusia orientală (detaşat de Germania prin pacea de la Versailles, încorporat Lituaniei în 1923), şi de la Adige, fluviul care străbate Tirolul de Sud — revenit Italiei în urma primului război, dar cu majoritate germană şi astăzi — la strâmtoarea Belt, din dreptul provinciei Schleswig, teritoriu disputat între Germania şi Danemarca. Este o formulă de încadrare, deloc scandaloasă în epocă (astăzi desigur nu mai corespunde, fiindcă Germania "s-a micşorat"), asemănătoare cu mai succinta sintagmă românească: "De la Nistru pân'la Tisa". Şi ce mai zice cântecul? Enumeră valorile naţionale tipice, care ar fi:

"Deutsche Frauen, deutsche Treue,
Deutscher Wein und deutscher Sang",

pe româneşte: "femeile germane, credinţa germană, vinul german şi cântul german".

Această poezioară, de un naţionalism idilic, fără zăngănit de arme (departe ca ton de înverşunarea din Doina lui Eminescu), a ajuns să fie considerată un soi de monstruozitate! În schimb, imnul Franţei, "La Marseillaise", este perceput ca un cânt al libertăţii, democraţiei şi demnităţii umane. Pe alocuri el sună cam aşa:

"Entendez-vous dans les campagnes
Mugir ces feroces soldats?
Ils viennent jusque dans nos bras
Egorger nos fils, nos compagnes!

... ...
Marchons!  Marchons!
Qu 'un sang impur
Abreuve nos sillons !"

("Auziţi, în câmpii, cum mugesc aceşti sălbatici soldaţi? Ei vin până în braţele noastre, să ne ucidă fiii şi soţiile!... Să mărşăluim, să mărşăluim, pentru ca un sânge necurat să ne adape brazdele!")

Este, evident, la origine, un cântec de război. Nimeni nu-i va reproşa lui Rouget de Lisle că în primăvara anului 1792, când Franţa era

invadată, a înţeles să-şi electrizeze compatrioţii cu asemenea cuvinte. Problema este însă că ceea ce s-a numit mai întâi "Cântecul de război al armatei de la Rin" a devenit imnul Franţei, imnul unei mari naţiuni moderne, al unei naţiuni far. În ultimii ani au circulat vorbe că s-ar pregăti o remaniere a textului. Şi asta ar fi stupid. Cum să cenzurezi "La Marseillaise", o luăm aşa cum este, ne-am obişnuit cu ea şi nu e nici o supărare! Singura supărare stă în folosirea unor unităţi de măsură cam prea diferite. La o lectură fără prejudecăţi, "Deutschland über alles" este un imn incomparabil mai "cuminte" decât "La Marseillaise". Dar asta înseamnă într-un caz valorizarea unei imagini (Franţa generoasă), iar în celălalt pierderea de imagine (Germania agresivă).

Până şi politica lui Hitler, ieşită din comun prin metodele extreme puse în lucru şi prin consecinţe, se aşează în epoca ei pe un teren care nu este exclusiv german. S-a auzit adesea întrebarea cum de au cedat atât de uşor democraţiile occidentale, garante ale păcii şi ale sistemului de la Versailles, în faţa şantajului nazist (până în 1939). A fost, desigur, în bună măsură, dorinţa de pace, lipsa de entuziasm în faţa unui nou război conferind agresorului un avantaj iniţial. Dar a mai fost ceva. Occidentalii nu erau chiar convinşi că împărţiseră dreptatea în chip indiscutabil. Din punctul de vedere strict al decupajului naţional, proclamat ca principiu fundamental la încheierea războiului, Germania, indiferent de persoana lui Hitler, îşi avea frustrările ei justificate (care, de fapt, i-au şi permis lui Hitler să ajungă la putere şi apoi, sub lozinca apărării naţiunii germane, să desfăşoare o acţiune care viza mult mai departe). Atunci când se creaseră "state naţionale" din bucăţi disparate (şi am putut constata că ele s-au prăbuşit nu doar în urma agresiunii naziste; nu au rezistat propriilor lor contradicţii, nu au rezistat până la urmă istoriei), tratarea pe criterii inverse a Germaniei nu putea genera decât o reacţie naţionalistă. S-a mers până la tentativele franceze de desprindere a Renaniei (vechiul obiectiv al Franţei). Din punctul de vedere german al naţiunii, germanii din Sudeţi nu aveau ce căuta în Cehoslovacia (problema s-a rezolvat până la urmă prin alungarea lor, dar nu la o asemenea soluţie se gândeau naţionaliştii germani). Cazul austriac nu era încă clarificat: Austria părăsise Germania în urma unor conjuncturi istorice şi mai mult obligată; acum, eliberată de povara fostului ei imperiu, de ce nu ar fi revenit în comunitatea germană? O aplicare strictă a principiului naţional, în orice caz în varianta lui germană, ar fi putut duce la o Germanie mai mare şi mai puternică în urma înfrângerii din 1918 decât înainte! Absurd, fireşte, în termeni de politică europeană. Dar apărea o contradicţie între proclamatul principiu al naţionalităţilor şi combinaţiile imaginate de învingători pentru garantarea echilibrului european (în primul rând prin diminuarea Germaniei). Hitler, în 1938-l 939, nu a pretins decât ca toţi germanii să

fie lăsaţi să trăiască laolaltă. Pe un principiu similar se construiseră şi alte state europene. Din punct de vedere naţional şi cultural nu era mai puţin justificată o Germanie oricât de mare decât o Iugoslavie. Era mai puţin oportună politic... , dar faptul că Germania ar fi devenit prea puternică însemna invocarea unui motiv de cu totul altă natură. Până la urmă s-a cedat în faţa unor argumente care îşi aveau logica lor, conforme cu doctrina naţională invocată în epocă.

Obiectivul următor al lui Hitler — ţelul său fundamental, rezolvarea problemei germane nefiind decât prima etapă — a fost crearea unui întins imperiu. O asemenea extindere a proiectului depăşea cu mult naţionalismul german tradiţional, preocupat strict de adunarea laolaltă a teritoriilor germane, a tuturor teritoriilor germane. (De remarcat însă că în întreaga Europă Centrală şi de Est existau "insule" germane, urmare a unei îndelungate colonizări începută în Evul Mediu şi încheiată în secolul al XIX-lea: din Ungaria, Transilvania şi Banat până în ţările baltice şi, mai departe, în Rusia, până pe Volga. Ele cuprindeau peste trei milioane de etnici germani, în ajunul celui de-al doilea război mondial. Avangardă a unei expansiuni de mai mare amploare? Până la urmă, colonizare "pierdută", spre deosebire de colonizările extra-europene reuşite ale altor mari puteri: Spania, Anglia...) Dar nici acest gen de expansiune nu a fost singular, şi nu poate fi reproşat doar Germaniei. Franţa îl practicase cu un secol în urmă, sub Napoleon. Rusia îl urmărea constant, de la Petru cel Mare, şi chiar mai dinainte: imensul imperiu rus este rezultatul palpabil al unei politici consecvente. Anglia şi Franţa, chiar şi unele ţări vest-europene mai mici, găsiseră teren aproape nemărginit de expansiune în spaţiile extra-europene. Febra generalizată a coloniilor (şi sentimentul unei rămâneri în urmă la acest capitol) a atârnat greu în decizia Germaniei de a face război în 1914. Şi Statele Unite sunt rezultatul unei expansiuni. Expansionismul, ca şi naţionalismul, de altfel strâns legate, aparţin unei stări de spirit, şi nu sunt proprii Germaniei. Faţă de Germania wilhelmiană, obsedată de modelul imperial englez, dominant în epocă, acela al unui sistem colonial, Hitler, în condiţiile declinului Angliei şi ascensiunii Statelor Unite la rang de primă putere, a optat pentru un model de factura celui american.[2] Cu alte cuvinte, nu un imperiu colonial, ci un cât mai amplu imperiu continental.

De fapt, privind în ansamblu problematica epocii, cei trei agresori (Germania, Japonia şi Italia) nu au făcut decât să forţeze aplicarea, şi în interesul lor, a unor modele imperiale practicate deja de multă vreme de puterile care porniseră mai repede la drum: soluţia continentală (Statele Unite şi Rusia), soluţia colonială (Anglia şi Franţa). Germania a preferat-o pe prima, Japonia pe cea de-a doua, în timp ce Italia a

---

[2] Datorez prietenului meu american Philip Eidelberg unele sugestii privitoare la receptarea hitleristă a "modelului american".

încercat un sistem mixt, continental-colonial (invocând antica stăpânire mediteraneană a Romei). Modelul colonial nu era integrator în sensul naţional al termenului; el ignora totodată potenţialul naţional al unor culturi considerate de rang inferior. Modelul continental aspira însă la omogenizare în beneficiul unei culturi dominante, asumându-şi aşadar o misiune naţională. Imperiile sunt totuşi alcătuiri prea mari şi prea complexe pentru îndeplinirea perfectă a unei asemenea misiuni. Şi în Statele Unite s-au păstrat culori şi nuanţe de tot felul, ţara nu a devenit în totalitate anglo-saxonă şi protestantă, aşa cum arăta la început "modelul ideal". Nici rusificarea practicată în Rusia nu a putut merge până la capăt. Aşa stând lucrurile, curăţirea etnică a teritoriului putea într-adevăr să tenteze... Se adăuga, în cazul Germaniei, principiul pur rasist: nu germanizarea celorlalţi, ci spaţiu liber pentru coloniştii germani.

Cert este că sunt pasaje în scrierile lui Hitler din care rezultă admiraţia lui pentru America, inclusiv pentru elitismul rasial al unei ţări edificate de o elită nordică. Misiunea dictatorului nazist era cu siguranţă mai grea. Statele Unite se extinseseră pe seama unor comunităţi dispersate şi primitive de indieni, pe când germanii aveau în faţă populaţii dense şi state constituite. Oricum, acesta a fost proiectul, care, materializat, ar fi însemnat o construcţie politică împinsă până departe, peste Polonia, în stepele ruseşti, teritorii golite de populaţia lor (prin expulzare sau exterminare) şi colonizate cu germani. Doar o asemenea Germanie, şi nu ,,marea" dar totuşi mica, la scară planetară, Germanie înfăptuită de Bismarck, ar fi putut concura, la egal, cu Statele Unite ale Americii. Ar fi fost în plus, spre deosebire de America, o mare comunitate etnic omogenă, reunind indivizi de aceeaşi rasă. Nebunesc proiect, fireşte, şi criminal pe deasupra. Prins însă într-un sistem ideologic şi de reprezentări care, încă o dată, nu este exclusiv german (chiar dacă împins de Hitler la extrem), ci a aparţinut unei lumi şi unei epoci. Naţionalism, expansionism, elitism, rasism — aceasta a fost lumea modernă (care până la urmă nu putea să nu genereze şi un caz extravagant ca Hitler). Anihilându-i pe indieni, America a reuşit acolo unde Hitler a eşuat. Şi tot în Statele Unite, legi rasiale (discriminatorii nu la adresa evreilor, dar a negrilor) se menţineau nu numai în vremea lui Roosevelt, contemporanul şi adversarul lui Hitler, dar încă vreo două decenii şi după război (în ciuda universalei denunţări a rasismului nazist). Cât despre tratamentul rezervat "elementelor indezirabile" (categorie prin excelenţă elastică), un alt contemporan al lui Hitler, francezul Alexis Carerl, medic ilustru, laureat al premiului Nobel, recomanda cu nonşalanţă camerele de gazare. Hitler a fost ceea ce a fost, el mai întâi, dar a fost şi produsul unei mentalităţi, destul de larg împărtăşită.

Germania a intrat aşadar în carantină, şi pentru multă vreme. Orice

mişcare a început să-i fie urmărită cu atenţie, să nu reînvie cumva militarismul german şi setea de putere (în timp ce lumea şi-o împărţeau alţii, nu germanii!). Reunificarea din 1990 numai entuziasm nu a stârnit; chiar Franţa — devenită, după un lung şir de conflicte, cel mai apropiat aliat al Germaniei, dar neuitând cu totul trecutul — a privit cu reticenţe refacerea unităţii germane. Germanii înşişi, educaţi în spiritul recunoaşterii propriei vinovăţii (ceea ce este corect), nu îndrăznesc să spună prea multe despre nedreptăţile flagrante care li s-au făcut. Dintre acestea, în primul rând, restrângerea spaţiului naţional german prin evacuarea a circa 12 milioane de oameni (trei milioane din Cehoslovacia, opt milioane din teritoriile care au revenit Poloniei, la care se adaugă jumătate de milion din Iugoslavia — întreaga populaţie germană a Voivodinei, şi alte câteva sute de mii din Ungaria şi România). Despre soarta "insulelor germane" din Uniunea Sovietică să nu mai vorbim (de altfel, nu singure în discuţie; popoare întregi au fost deportate de Stalin, printre care tătarii şi cecenii). A fost cea mai mare purificare etnică din istoria Europei, mult superioară prin numărul celor deplasaţi atât de mediatizatelor purificări recente din Bosnia şi Kosovo. Memoria este selectivă, cu atât mai mult când este canalizată politic.

Germania a fost redusă teritorial pentru a i se mai scădea din putere. Evoluţiile recente nu mai privilegiază însă spaţiul, ci densitatea de forţă umană şi tehnologică. Sub acest aspect, Germania "mică" de astăzi (357.000 km2) nu este prea departe de puterea pe care o atinsese marea Germanie (540.000 km2) de la 1900. (În termeni demografici, de remarcat că la 1800 Franţa era mai populată decât spaţiul german; raportul se inversează de pe la 1850, ajungând 7 la 4 în favoarea Germaniei în preajma primului război mondial; astăzi este cu puţin peste 8 la 6, tot în favoarea ei. Germania se prezintă detaşat ca prima putere economică a continentului; Franţa, situată în a doua poziţie, are un produs intern brut care reprezintă 70% din cel german.) Încep să se audă voci care spun că, din interiorul uniunii europene, şi în mod paşnic, prin suprematie economică, Germania va fi capabilă să obţină ceea ce nu a reuşit din afară, prin război. Cât timp vor mai dura complexele germane? Dar cât timp vor mai dura şi complexele altora faţă de Germania?

Nu numai germanii au remuşcări. Şi celelalte mari puteri vest-europene şi-au făcut autocritica, cel puţin la capitolul colonialismului şi rasismului. Doar societatea americană pare atinsă cu totul superficial de asemenea probleme de conştiinţă. Nici indienii, nici negrii, nici Hiroshima nu afectează buna conştiinţă a Americii, credinţa — de tip mesianic — în dreptatea istoriei americane şi a modelului american. Este naţiunea cea mai sigură de valorile ei şi de rolul ei în lume. Şi aceasta, nu în mai mică măsură decât puterea efectivă economică şi militară, susţine şi explică dimensiunea actuală a Statelor Unite şi

procesul în curs de americanizare a planetei.

## Principii concurente

Se înţelege că fiecare comunitate naţională în parte şi lumea în ansamblu sunt mult mai complexe decât imaginea care rezultă din evocarea mitologiilor naţionale. Secolul al XIX-lea, epoca de referinţă a naţiunii, a fost şi o epocă de pronunţate divizări şi confruntări sociale, definind un tablou cu totul opus idealului afirmat de coeziune naţională. Naţiunea fusese o armă îndreptată împotriva ordinii aristocratice, prin excelenţă ierarhizată şi compartimentată. Dar lumea care a rezultat din acest asalt, lumea burgheză, nu a însemnat câtuşi de puţin atenuarea discrepanţelor şi inegalităţilor sociale; într-o primă fază acestea au cunoscut chiar o accentuare (ca urmare a revoluţiei industriale, acumulărilor de capital, "dezrădăcinării" unor largi categorii). Nobilul era adesea mai aproape de ţăranii lui decât capitalistul de muncitori. În toate privinţele modernitatea producea diferenţieri şi noi ierarhii; corpul social devenea tot mai complex şi mai greu de strunit. Ceea ce explică, după cum am mai arătat, consolidarea instituţiilor statului şi aşezarea ideologiei naţionale, ca religie a unităţii, peste diviziunile sociale. Cu cât o societate este mai conflictuală, cu atât este mai înclinată să-şi găsească soluţii de unitate pe măsura divergenţelor.

Burghezul tip al secolului al XIX-lea este o persoană care îi priveşte foarte de sus pe ceilalţi. Are şi de ce: condiţia lui materială şi intelectuală i-o permite, chiar i-o pretinde. Tot mai accentuată în realitate, fisura socială capătă proporţii impresionante în imaginar. Cesare Lombroso, teoreticianul "omului criminal", nu se sfia să scrie fraze precum aceasta: "Diferenţa este foarte mică, uneori nulă, între criminal, omul din popor fără educaţie şi sălbatic." Discriminările sociale îşi adăugau uneori o tentă biologică, secolul al XIX-lea fiind nu numai secolul naţiunii şi al istoriei, dar şi al evoluţionismului şi selecţiei naturale. Datele biologice ale claselor de jos păreau a deveni tot mai defavorabile : mizeria, bolile, alcoolismul loveau fără cruţare în această zonă a societăţii. H. G. Wells, mergând până la ultimele consecinţe ale unei asemenea logici, profetiza bifurcarea omenirii în două specii distincte (ambele la fel de respingătoare!) descendente din bogaţii şi săracii epocii lui. Cam departe de proiectul naţional !

Nici cei care priveau de jos nu înţelegeau să fie mai tandri. Lupta de clasă este un concept la fel de tipic pentru epoca modernă ca şi naţiunea. Erau două viziuni paralele şi aparent inconciliabile asupra prezentului şi viitorului. Proletarii n-au patrie, proclama la 1848 Manifestul Partidului Comunist. Lor nu le rămâne decât să se unească între ei, împotriva asupritorilor. Şi nu numai în interiorul fiecărei naţiuni, ci la scara întregii planete: "Proletari din toate ţările, uniţi-vă !" Mişcarea socialistă, instituţionalizată nu doar în partide ,,naţionale", dar

şi prin cele două *Internaţionale* succesive (1864 şi 1889), a fost, până la primul război mondial, cea mai bine fundamentată teoretic şi cea mai amplă alternativă la ideologia "burgheză" a naţiunilor. Violenţa trebuia canalizată altminteri: nu război, ci revoluţie. Socialiştii au anunţat fără echivoc că se vor opune unui război între naţiuni (în care asupriţii s-ar omorî între ei, vărsându-şi sângele spre folosul celor bogaţi şi puternici). Cu atât mai semnificativ a fost deznodământul din 1914. Socialiştii germani şi francezi (cele mai puternice partide socialiste din lume, cu reprezentare importantă în parlamentele celor două ţări) au votat creditele de război, situându-se fiecare de partea propriei burghezii naţionale şi împotriva tovarăşilor de luptă de altă naţionalitate. Naţiunea, ca ideal, şi poate şi mai mult statul naţional, ca realitate constrângătoare, au triumfat în faţa principiului internaţionalist. Şi acolo unde socialismul a eşuat, ce şansă putea să aibă ideea Statelor Unite ale Europei, conturată de pe la 1900 şi susţinută de un număr restrâns de entuziaşti? (Ea prefigura însă evoluţii ulterioare.) În raportul său cu ideologia naţională, comunismul a repetat oarecum traiectoria anterioară a socialismului. El s-a născut din reacţia acelor socialişti care nu acceptaseră pactizarea cu duşmanul de clasă şi trădarea idealurilor revoluţionare. Au urmat revoluţia bolşevică din 1917 în Rusia, revoluţii eşuate în alte ţări, şi întemeierea, în 1919, a Internaţionalei a III-a (comunistă). Dar internaţionalismul proclamat s-a pus repede — şi în mod inevitabil — în slujba singurei ţări unde revoluţia triumfase, şi anume Rusia sovietică. La început cel puţin formele au fost păstrate, dar de prin anii '30 s-a dezvoltat un naţionalism rus de o rară virulenţă. Ţările intrate apoi în orbita sovietică au îmbrăţişat, evident, internaţionalismul, ceea ce corespundea atât teoriei cât şi intereselor Moscovei. Cu timpul însă comunismul a căpătat peste tot tente naţionale, mai mult sau mai puţin pronunţate (cu manifestări extreme în ţări precum Albania, România sau Coreea de Nord); chiar o ţară ca Republica Democrată Germană, simplă bucată detaşată din Germania, a încercat spre sfârşit, în lipsa altor argumente convingătoare, să-şi definească o identitate istorică şi naţională. Eşuând în plan economic, şi mai ales în planul materializării iluziilor atât de seducător înfăţişate teoretic, comunismul trebuia să mizeze pe ceva pentru a mai avea un sens, pentru a-i ţine pe oameni strâns uniţi în jurul unui proiect, şi nu mai puţin pentru a acoperi răul dinăuntru denunţându-l pe cel din afară, şi acel ceva a fost, evident, soluţia miracol a epocii moderne: naţionalismul. Performanţă cu totul remarcabilă: ideea naţională a triumfat până şi asupra comunismului, cu alte cuvinte asupra celei mai bine structurate şi mai ambiţioase dintre ideologiile moderne!

Orice ideologie, de altfel, orice religie, orice filozofie prezintă caracter transnaţional, vehiculează mesaje care se vor universaliste.

Acesta este paradoxul naţiunii, care s-a impus peste toate, comprimând nepotrivirile în interior şi atenuând în afară criteriile de solidaritate. Şi totuşi, marile confruntări ale ultimului secol au cuprins o doză crescândă de ideologie, alta decât naţională. Primul război mondial a fost efectiv un război între naţiuni. Al doilea război a juxtapus însă şi a combinat tradiţionala înfruntare de tip naţional cu conflictul dintre principii aspirând la universalitate: democraţie, comunism, fascism... O revenire la psihologia cruciadelor, la războiul purtat pentru credinţă, împotriva celor de altă credinţă: pentru unii, "cruciada împotriva bolşevismului", pentru alţii, după expresia lui Eisenhower, "cruciada în Europa" a democraţiilor. Colaboraţioniştii din teritoriile ocupate de germani — Franţa de la Vichy este un bun exemplu — nu au colaborat doar din laşitate sau din interes; mulţi dintre ei au crezut în dreptatea cuceritorului şi i s-au alăturat, din ostilitate faţă de democraţie şi faţă de comunism (trădându-şi patria, potrivit eticii naţionale). La fel au procedat şi comuniştii, mergând cu Uniunea Sovietică, indiferent de interesele ţării lor. Fireşte, şi Germania, şi Italia urmăreau, cât se poate de deschis, obiective pur naţionale; chiar Stalin a pus surdină luptei de clasă, pentru a stimula patriotismul rus (şi a netezi alianţa cu Occidentul). Dar peste toate plana o filozofie, sentimentul că civilizaţia se află la răscruce şi că a venit momentul opţiunii pentru o variantă sau alta de viitor. Cel mai mare măcel al tuturor timpurilor a fost un război filozofic.

După război, naţiunile nu şi-au mai putut recupera splendida şi anarhica lor independenţă de dinainte. Polarizarea lumii în două blocuri opuse — Occidentul democratic şi "lagărul comunist" — a amplificat forţa ideologiilor transnaţionale. Pentru prima dată după atâta vreme naţiunile trebuiau să asculte de principii aflate mai presus de ele. Cel mai unificator dintre acestea, comunismul, a eşuat însă până la urmă în tentativa de unificare (istoriei îi place uneori să se joace, decizând rezolvări cu totul opuse celor scontate). A eşuat şi mişcarea zisă de ,,nealiniere" a ţărilor din "lumea a treia" care, începând din anii '50, şi-a propus să prefacă lumea bipolară într-o lume "tripartită"; lipsite de resurse materiale şi de coeziune ideologică, minate de disensiuni de tot felul, în interior şi în afară, aceste ţări ajung cu greu să-şi gestioneze propriile probleme, dar să înfăptuiască o veritabilă coordonare supra-naţională! Aşa încât, după evaporarea iluziilor, o bună parte a lumii a recăzut în naţionalism şi în genul de confruntări caracteristice acestuia. Singura detaşare semnificativă este a lumii occidentale. Europa Occidentală, plus Statele Unite şi Canada, formează, de la război încoace, un complex economic, politic şi cultural bine structurat, în care disensiunile minore nu mai au nimic în comun cu dramaticele conflicte de altădată. În acest caz naţiunile s-au aliniat unui set de valori comune, proces uşurat fără îndoială de faptul că toate aparţin aceleiaşi

civilizaţii: civilizaţia occidentală. Chiar atunci când se delectau vărsându-şi sângele, semănau totuşi destul de bine între ele, mai mult chiar decât le plăcea să creadă. Acum, aerul lor de familie a devenit şi mai pronunţat.

Legăturile transnaţionale au fost şi sunt de tot felul, la toate nivelurile. Intelectualii Evului Mediu, în Europa catolică şi "latină", alcătuiau o "internaţională". Încă şi mai mult în Europa "franceză" a secolului al XVIII-lea. Multiplicarea domeniilor intelectuale, adâncirea specializării şi progresul necontenit al comunicaţiilor au stimulat şi înmulţit solidarităţile de breaslă peste frontiere care nu au cum să separe preocupări de sine stătătoare în variante naţionale distincte. Un paleontolog, să zicem, francez, german sau rus, se identifică mai întâi cu naţia lui sau cu comunitatea ştiinţifică căreia îi aparţine? Este doar un exemplu simplu luat la întâmplare. Identitatea fiecărui individ cuprinde o mulţime de date. Poliţia de frontieră se mulţumeşte cu cele câteva, înscrise în paşaport: numele, data şi locul naşterii, cetăţenia şi trăsăturile fizice, aşa cum apar în fotografie. În fapt, seria elementelor esenţiale care definesc o persoană este mult mai cuprinzătoare. Ea înregistrează mai întâi codul genetic al fiecăruia, care ne face de la bun început să fim altfel decât semenii noştri (altfel, şi în acelaşi timp, totuşi, la fel), apoi multiplele cercuri de sociabilitate în care ne aflăm prinşi: familia, categoria socială, educaţia, profesia... până la naţiune şi, mai departe, la întreaga umanitate. Faptul că, din atâtea condiţionări şi încadrări posibile, s-a desprins la un moment dat una singură, naţiunea, şi s-a aşezat cu mult deasupra celorlalte, este istoriceşte explicabil, dar rămâne nu mai puţin o manieră excesivă de a rezuma nesfârşita şi eterogena realitate a lumii şi a omului într-o unică formulă cu pretenţii de absolut.

## Astăzi, încotro?

În materie de mitologie naţională, semnalele care se receptează astăzi sunt contradictorii. Ele indică, pe de o parte, o retragere, pe de altă parte, coagularea unor noi naţiuni, deloc dispuse să renunţe la partea lor de istorie naţională. Ca în atâtea rânduri, Europa se constituie iarăşi în laborator. Apusul încearcă soluţia postnaţională, în timp ce Răsăritul este străbătut de tendinţe contradictorii, împărţit între orientarea proeuropeană, reminiscenţe imperiale (în spaţiul ex-sovietic), manifestări naţionaliste, inclusiv constituirea de noi state "naţionale", mergând chiar până la războaie cu caracter naţional (Bosnia, Kosovo, Transnistria, Cecenia). Dar şi printre candidatele la Uniunea europeană doza de naţionalism este cu siguranţă mai mare ca în Occident (cazul României, dar şi al Ungariei, al Slovaciei...). În aceste condiţii, unitatea Europei, a întregii Europe, nu se va înfăptui prea uşor: cum să susţii o construcţie pe principii nu tocmai coerente?

De remarcat însă mai întâi evoluţia Occidentului. Occidentul a inventat naţionalismul. Ca şi rasismul. Şi tot Occidentul, după al doilea război mondial, a decis că trebuie schimbată direcţia cu o sută optzeci de grade. Acelaşi Occident priveşte uimit la excesele naţionaliste ale altora, care nu sunt de altă natură, nici mai grave, decât propriile sale excese până în urmă cu câteva decenii.

Ceea ce se petrece în Occident nu este în fond ştergerea sentimentului naţional, ci echilibrarea lui prin alte valori care nu-i mai sunt subordonate. Dacă înţelegem naţiunea ca principiu dominant, fără rival, atunci într-adevăr ne aflăm în plină fază de demolare a edificiilor naţionale şi de întocmire a unor noi structuri.

Valorizarea individului este unul dintre principiile concurente cele mai caracteristice. Între drepturile omului şi îndatoririle lui, accentul cade astăzi, mai apăsat, pe prima parte a acestui ansamblu. A muri pentru patrie a încetat să pară un lucru chiar atât de nobil sau de la sine înţeles. Cu atât mai mult cu cât în numele Patriei (care nu vorbeşte niciodată!), elita politică, un guvern sau altul, şi-au angajat nu o dată naţiunile în conflicte care s-au dovedit rău inspirate. Câţi tineri francezi au murit "pentru Patrie" în Indochina şi în Algeria, câţi tineri americani în Vietnam! Astăzi se ştie că au murit degeaba. Opinia publică nu mai este dispusă să tolereze un asemenea dispreţ pentru individ, asociat cu un cult exagerat pentru o idee abstractă. (A evoluat şi strategia elitelor; marile jocuri de astăzi nu mai sunt militare, ci economice, şi ele nu cunosc frontiere.) Alegerea lui Bill Clinton ca preşedinte al Statelor Unite în 1992 a marcat o premieră: candidatul câştigător al cursei pentru Casa Albă se sustrăsese serviciului militar, şi chiar în perioada delicată a războiului din Vietnam. Contracandidatul său, preşedintele în

funcţie, George Bush, era, dimpotrivă, un erou al războiului din Pacific. Dar laurii câştigaţi atunci nu i-au mai folosit, şi nici laurii mai recenţi ai războiului din Golf. America a decis că altele sunt priorităţile; printre ele nu figura, în rândul întâi, eroismul pe câmpul de bătălie. În Franţa s-ar putea să se mear gă chiar mai departe: primul-ministru Lionel Jospin a lansat ideea reabilitării soldaţilor francezi executaţi pentru dezertare sau nesupunere la ordin în timpul primului război mondial. Au fost mulţi: ce exemplu mai bun se putea da pentru revigorarea unei armate obosite decât împuşcarea sumară a oamenilor? De altfel, asemenea dispute nu-şi vor mai avea în curând rostul. Armata inventată de naţiune este pe cale să-şi încheie misiunea istorică; aducerea tuturor "copiilor patriei" sub arme lasă locul unei armate de profesionişti. Este una dintre "pierderile" cele mai simbolice pe care le înregistrează conceptul tradiţional de naţiune.

Mai sus de individ (nu însă mai presus), dar tot la un nivel mai apropiat de oameni decât abstracta naţiune, comunităţile locale, regiunile şi minorităţile sunt acum obiectul unui interes crescând. În ritmuri diferite şi cu intensităţi diferite, Europa se regionalizează şi se federalizează. Într-o Spanie proclamată "unită şi indisolubilă" fiinţează şaptesprezece regiuni autonome. Scoţia, rămasă în cadrul Marii Britanii, a devenit aproape un stat, cu majoritatea atribuţiilor de rigoare. Belgia s-a federalizat, restructurându-se potrivit celor două comunităţi lingvistice: flamandă şi valonă. Şi în Italia sunt autonomii regionale. Chiar Franţa, campioana centralismelor de tot felul, a sfârşit prin a reintroduce sistemul regiunilor, abolit de Revoluţie şi înlocuit cu departamentele, artificial create şi dependente direct de guvern; acum cele două structuri coexistă, ceea ce ilustrează o descentralizare moderată, remarcabilă însă pentru o Franţă atâta vreme reticentă faţă de orice diminuare a funcţiei conducătoare a Parisului. Cât despre minorităţi, până nu de mult ataşate proiectelor naţionale respective şi devenite aproape invizibile, problematica lor a început să capete contur, diversitate şi adesea un grad de urgenţă. Unele au atins gradul de recunoaştere al unor adevărate naţiuni: Scoţia sau Catalonia, de pildă. Sunt şi confruntări violente: în Ţara Bascilor sau în Irlanda de Nord. Nici în Franţa, ţara maximei omogenizări, culturile tradiţionale nu s-au destrămat cu totul. Corsica — zona minoritară cea mai puţin erodată — este pe cale de a obţine un anume grad de autonomie. Ceilalţi — bretoni, basci, catalani, provensali — manifestă mai curând o nostalgie folclorico-lingvistică, susceptibilă în fond de a îmbogăţi şi diversifica ansamblul francez (nelipsind nici acţiunile mai radicale ale unor autonomişti totuşi relativ izolaţi). Peste toate, se constată o schimbare de mentalitate, voinţei asimilatoare succedându-i tentaţia autenticităţii culturilor locale. Se conturează, de altfel, ca reacţie la globalizarea în curs, ca şi faţă de primejdiile unei civilizaţii tehnologice

ruptă de natură şi poluată — în acord în această privinţă cu actuala sensibilitate ecologică — , o nouă mitologie, a entităţilor mici, la scară umană, capabile să armonizeze tradiţia cu modernitatea.

Minorităţilor autohtone li s-a adăugat, mai ales în ultimele decenii, un nou tip de minorităţi. Sunt valurile de imigranţi. Asimilarea lor se anunţă cu atât mai dificilă cu cât, mai ales în cazul celor veniţi din Asia şi Africa, deosebirile culturale, inclusiv religioase, sunt un obstacol greu de depăşit. În Germania trăiau în preajma anului 2000 peste două milioane de turci, 1.300.000 de iugoslavi şi aproape 300.000 de polonezi. Franţa, potrivit datelor din 1990, număra 3.600.000 de străini, la care se adăugau aproape 1.800.000 de francezi naturalizaţi, cu alte cuvinte peste 5 milioane de persoane de origini diverse, cam o zecime din populaţia ţării (dintre aceştia un mare număr de islamici din Africa de Nord: în prezent circa 1.400.000 de algerieni, marocani şi tunisieni, înregistraţi ca străini, pe lângă cei deveniţi între timp cetăţeni francezi). Un asemenea amalgam etnic şi cultural pune într-o lumină aproape ironică efortul de omogenizare naţională, căruia i s-au consacrat atâtea generaţii. Şi tendinţa se accentuează, stimulată pe de o parte de declinul demografic şi de bogăţia Occidentului, pe de altă parte de expansiunea demografică şi de sărăcia celei mai mari părţi a planetei. Este cel mai mare amestec etnic şi cultural care se petrece în Occident după căderea Imperiului Roman.

În ansamblu, societatea de astăzi, supusă unor teribile presiuni uniformizatoare, nu din partea ideologiei naţionale, ci a vieţii moderne în genere, cu tot arsenalul ei standardizat de tehnologii şi comportamente, tinde să promoveze pe cât posibil individualitatea de grup. Până la urmă, orice comunitate este alcătuită numai din "minorităţi". Nici un individ şi nici un grup nu sunt îndreptăţiţi să vorbească în numele tuturor. Procesul mondial de globalizare şi tendinţa compensatoare de marcare a distincţiilor în interiorul fiecărei comunităţi erodează, ambele, în egală măsură, fortificaţiile, cândva aparent inexpugnabile, ale citadelei naţionale.

Deasupra acestor noi realităţi şi mituri, se află, fireşte, Europa, proiectul unificării europene. Ritmul construcţiei îi poate dezamăgi pe entuziaşti, dar nu confirmă nici previziunile sceptice. Încetul cu încetul, Uniunea Europeană progresează. Ea dispune deja de o putere executivă şi de un parlament (unde, semnificativ, deputaţii nu se grupează pe naţionalităţi, ci potrivit familiilor politice), cu atribuţii limitate, însă în curs de extindere. Majoritatea alegătorilor din ţările membre se pronunţă chiar pentru adoptarea unei constituţii europene, pentru o armată europeană şi pentru alegerea unui preşedinte al Europei prin vot direct. Dar pasul cu adevărat decisiv a fost abandonarea monedelor naţionale în favoarea monedei unice europene, "euro". Importanţa economica-financiară a acestei revoluţii

monetare este cât se poate de evidentă, dar nu mai puţin impactul său simbolic. Drapelul şi moneda sunt cele două simboluri ale oricărei naţiuni moderne. Germania fără marcă, Franţa fără franc sau Anglia fără lira sterlină (însă englezii nu au aderat încă la proiect) nu mai sunt întru totul Germania, Franţa şi Anglia. Se declanşează astfel o evoluţie, care poate fi ireversibilă, spre depăşirea faptului naţional.

Pe de altă parte, nimeni nu are cum să prevadă forma finală a construcţiei, nici ritmul efectiv al împlinirii ei. Va fi o Europă de naţiuni sau Europa va sfârşi prin a asimila naţiunile, devenind ea însăşi o mare naţiune, aşa cum sunt Statele Unite ale Americii? Un sondaj efectuat în preziua alegerilor pentru parlamentul european din iunie 1999 dă următoarele date cu privire la opţiunile exprimate în ţările cu cea mai mare pondere ale uniunii. Pentru o Europă federală se pronunţă 28% dintre francezi, în timp ce 56% preferă o Europă a statelor; în Germania cele două opţiuni beneficiază de acelaşi procent, 45%; Italia înclină spre soluţia federală, cu 41% , pentru menţinerea statelor pronunţându-se 31 %; în Anglia, în schimb, doar 23% agreează Europa federală, în timp ce 57% susţin varianta confederaţiei de state; în sfârşit, belgienii optează pentru soluţia federală, cu 38% contra 35%.[3]

Orientările diferite nu sunt o surpriză. Campioana federalismului este Italia, ţară care nu şi-a uitat tradiţiile particulariste şi unde statul naţional şi instituţiile sale nu s-au bucurat niciodată de prea multă consideraţie. Este secondată de Belgia, stat recent federalizat şi al cărui viitor se anunţă incert. La germani funcţionează în egală măsură sentimentul unităţii, dar şi al diversităţii spaţiului german (exprimat în structurile federale), ca şi conştiinţa că, într-o variantă sau alta, Germania va juca, prin ponderea ei, rolul principal. Francezii, se înţelege, ţin la statul lor, cel mai vechi şi mai solid dintre statele continentului, iar britanicii îşi păstrează privirea insulară asupra unei Europe la care nu participă decât pe jumătate (sunt şi singurii care se pronunţă contra unei constituţii europene şi contra unei armate europene). În ansamblu, pre domină conceptul unei Europe de state, în care naţiunile urmează să-şi continue o existenţă diminuată, dar totuşi efectivă. Dar nici scorul Europei federale nu este neglijabil, soluţia aceasta păstrându-şi şansele de viitor; s-ar menţine, fireşte, spaţii lingvistice şi culturale distincte, dar cu greu s-ar mai putea vorbi de naţiuni. Europa ar deveni o mare Elveţie.

Schimbând ce-i de schimbat (iar deosebirile, fireşte, sunt esenţiale), noua construcţie europeană ne duce cu gândul la faza prenaţională a istoriei. Europa dinaintea naţiunilor era un spaţiu extrem de fragmentat, dar şi unificat în jurul unor principii politice şi spirituale comune: Imperiul (aşa cum era el, mai mult ficţiune decât realitate),

---

[3] Datele sondajului, în revista L 'Express, 10-16 iunie 1999, pp. 44-45.

creştinătatea, ca ferment spiritual, limba latină, ca instrument de comunicare a elitelor. Era un spaţiu divizat prin nenumărate frontiere şi totuşi fără frontiere. Apoi a venit Naţiunea care a simplificat lucrurile, ştergându-şi frontierele interne şi adâncindu-le pe cele exterioare. Se pare că revenim acum la sistemul complex al unei lumi în egală măsură unificată şi fragmentată.

Altfel stau lucrurile în unele zone ale Europei de Est, unde dezmembrarea Uniunii Sovietice şi, la scară mai mică, dar cu violenţă sporită, a Iugoslaviei a dat naştere la o mişcare haotică din care se desprind naţiuni mai mari sau mai mici, unele minuscule, altele doar potenţiale, şi state naţionale cu contururi nesigure. Ce poate însemna o naţiune bosniacă? Dar una moldovenească? Sau, cine ştie, una "transnistreană"? Unele soluţii se vor confirma, altele nu fac decât să alimenteze starea de instabilitate. În majoritatea cazurilor este greu de spus cine are dreptate, fiindcă "dreptăţile" se suprapun şi se exclud reciproc. Ajungem iar la paradoxul naţiunii: chiar acceptând conceptul abstract, constatăm că nu există un criteriu unic de decupare, o hartă acceptabilă pentru toată lumea. Albanezii, net majoritari în Kosovo, sunt în dreptul lor să pretindă detaşarea de Serbia. Dar atunci şi Serbia poate să revendice cu aceeaşi îndreptăţire teritoriile sârbeşti care au rămas înglobate în Bosnia şi în Croaţia. În principiu, responsabilii politici din întreaga lume se pronunţă împotriva modificării frontierelor (a sistemului de la Versailles, amendat la sfârşitul celui de-al doilea război mondial). Este un punct de vedere rezonabil, dat fiind că prima mişcare de acest fel ar declanşa o avalanşă de pretenţii, justificate sau mai puţin justificate. Ceea ce nu înseamnă însă că actualul sistem este fără cusur. Dacă el nu lasă loc unui stat kurd — pentru a alege un singur exemplu din multe posibile —, să fie acest popor condamnat pe vecie să trăiască împărţit între mai multe state? Sistemele politice sunt conservatoare şi aşa şi trebuie să fie, fiindcă altminteri am trăi într-o lume fluidă şi nesigură. Dar contradicţia dintre exigenţele sistemului şi revendicările care se acumulează reprezintă o sursă permanentă şi periculoasă de tensiuni şi de conflicte. Soluţia cea mai bună la ora actuală pare a fi cea experimentată în Europa occidentală: unitate supranaţională, ştergerea frontierelor, regionalizare... Într-o asemenea mare structură, fără ziduri interioare (unde "minorităţile" vor comunica fără restricţii cu nucleele naţionale corespunzătoare), conceptul însuşi de minoritate va dispărea, fiindcă nimeni nu va mai fi majoritar. Europa mizează pe multiculturalism şi este astfel pe cale să devină un continent al minorităţilor. Dar ne aflăm deocamdată în faţa unui proiect ideal, iar experimentul se limitează la o parte a Europei.

Paradoxul este că nici naţionalismul pur şi dur nu mai pare capabil să-şi asigure propriile obiective. Dimpotrivă, stimulează disensiunile şi accentuează riscurile dezmembrării. În regiunile încă dominate de

ideologia naţională, contradicţiile şi înfruntările iau tot mai mult o turnură etnică, chiar tribală, susceptibilă de a arunca în aer state-naţiuni, concepute formal după modelul occidental, dar în fapt extrem de compozite (Balcanii, Africa Neagră...). Logica naţionalismelor conduce astăzi spre o lume tot mai fărâmiţată şi mai conflictuală. Prin excesele ei, ea pledează în fond — ca unică soluţie raţională — pentru depăşirea divizărilor şi confruntărilor de tip naţional.

Cazul Africii este instructiv, fiindcă, după cum am văzut, aici ne aflăm în faţa unei aplicări extreme, mai artificială ca oriunde, a conceptului european de naţiune. Şi aici, ca şi în Europa, sunt trei mari niveluri: viaţa locală, naţiunea şi continentul. Spre deosebire însă de Europa, unde idealul naţional s-a materializat la un moment dat, în mod convingător, în Africa, deşi în grade diferite, se poate vorbi de un insucces. Naţiunile n-au reuşit să coaguleze cu adevărat imensa varietate etnică şi tribală. Dimpotrivă, prin dominaţia unora asupra altora, n-au făcut decât să amplifice diferendele care, în atâtea rânduri, au degenerat în masacre şi războaie civile. Depăşirea ideologiei naţionale este şi în Africa la ordinea zilei, doar că aici contextul se prezintă mult mai tulbure decât în Europa. Nivelul local este excesiv de fărâmiţat. Regionalizarea Africii nu ar fi acelaşi lucru cu regionalizarea Europei: ar risca să ducă mai curând la anarhie decât la echilibru. Pe de altă parte, la nivelul de sus, idealul panafrican, susţinut cu atâta ardoare, de câteva decenii încoace, de intelectuali şi de lideri politici, nu are nici pe departe coerenţa proiectului european. În sens pur material este minat de sărăcie şi de dificultăţile interne ale ţărilor respective. Dar şi mai profund, în sens cultural, Africa Neagră, dincolo de argumentul rasial, nu înseamnă o unitate de civilizaţie, aşa cum totuşi este, în ciuda atâtor divergenţe şi diferenţe, Europa. Există o "comunitate europeană" schiţată încă din Antichitate, cu siguranţă din Evul Mediu, pe când unitatea umană a Africii este recentă, rezultată din acţiunea unificatoare a colonialismului. Pentru Africa poate că soluţia cea mai bună rămâne, totuşi, naţiunea! Cu condiţia ca aceasta să devină credibilă şi funcţională, ceea ce nu este deloc sigur. (Nu numai în Africa, ci pretutindeni, sărăcia constituie un factor agravant. Nu ea creează disensiuni etnice, dar cu siguranţă că le întreţine şi le amplifică.)

Într-o lume atât de diversă şi cu evoluţii atât de contradictorii, acţionează totuşi principii de unitate — mai puternice şi mai active ca oricând — la scară mondială. Graţie comunicaţiilor moderne lumea a devenit mică. Se stabilesc legături strânse între oameni aflaţi la mii de kilometri distanţă. Spaţiul îşi pierde din semnificaţie, încă un punct pierdut pentru identitatea naţională, bine delimitată teritorial. Se fac primii paşi spre ceea ce va deveni, poate, o civilizaţie planetară. Economia se mondializează, nu mai cunoaşte frontiere. Reperele

tehnologice şi culturale comune s-au înmulţit. Când şi dacă se vor generaliza, vom fi toţi o naţiune! Greu de spus dacă o asemenea ipoteză este utopică sau realistă, îmbucurătoare sau înfricoşătoare. Procesul de mondializare poartă, indiscutabil, amprenta Americii. Tehnologia de vârf americană cucereşte lumea şi, o dată cu ea, şi limba engleză. Cert este că o limbă comună devine indispensabilă, în stadiul actual de apropiere şi de întrepătrundere. Cu mai bine de un secol în urmă, Zamenhof prevăzuse această necesitate şi inventase o limbă pentru toată lumea: esperanto (în 1887). Soluţia lui nu a prins şi nici nu mai are cum să prindă, fiindcă "esperanto" care se vorbeşte astăzi în întreaga lume este engleza. Este un succes atât de masiv încât lasă cu mult în urmă greaca antică, latina medievală şi franceza secolului al XVIII-lea. Acestea acopereau un spaţiu limitat de civilizaţie şi se adresau segmentului de asemenea limitat al unei elite. Pentru prima dată în istoria omenirii, o limbă anume, engleza, se vorbeşte pe întreg globul şi pătrunde sensibil şi sub nivelul elitelor. Înrădăcinarea ei este cu atât mai sigură cu cât se prinde strâns de tehnologiile moderne de investigare şi de comunicare: limbajul informaticii, internetul... Limba Europei, a "Statelor Unite ale Europei" (limba oficială, de cultură, de comunicare) tinde să devină tot engleza, evident nu datorită Angliei, care are o poziţie periferică în acest proiect; franceza, germana devin limbi de categoria a doua, în ciuda strălucitei lor cariere. O dată cu limba, lumea a receptat şi tot felul de valori culturale americane, inclusiv din zona culturii populare, semn al unei pătrunderi masive şi probabil durabile. Filmul american, muzica americană, coca-cola, restaurantele McDonald's... sunt manifestări şi simboluri ale unui tip de civilizaţie care a invadat globul. Nu ştim unde se va ajunge, fiindcă acest proces naşte şi reacţii pe măsură. Pe de o parte el tinde spre o unificare a lumii, în spiritul unei culturi dominante, pe de altă parte stimulează naţionalismele şi, în genere, afirmarea identităţilor culturale proprii.

Lumea este prinsă într-un joc, al unităţii şi al dezbinării. Întotdeauna a fost aşa, cu actori diferiţi şi pe scene diferite. Acum scena s-a extins la întreaga planetă, şi toţi suntem implicaţi, ca actori şi ca spectatori totodată. Din modul cum se vor înfrunta şi îmbina principiile contrare, va rezulta un viitor sau altul.

## Concluzii: despre părţile mai bune ale naţiunii şi unele consideraţii despre viitor

Din tot ce am spus se conturează o imagine nu prea avantajoasă a naţiunii. Este naţiunea privită de astăzi, şi, mai precis, din punctul de observaţie al marii uzine de ideologii care este Occidentul. Este, se înţelege, şi privirea proprie a autorului. M-am lăsat cu siguranţă atras de latura ironică, perversă chiar, a unei istorii care ştie atât de bine să prefacă mirajele seducătoare în realităţi de coşmar. Istoria recentă este în bună măsură reluarea la scară mare a poveştii lui Frankenstein: proiecte generoase şi aparent impecabil întemeiate scapă de sub control şi conduc acolo unde nici nu te aştepţi. Ar trebui din când în când să fie admonestaţi şi filozofii, nu numai executanţii politici şi militari. Pe de altă parte nici vorbă nu poate fi de a extirpa funcţia specific umană a imaginarului. Se desfăşoară, dintotdeauna, un joc, aproape incontrolabil, al plăsmuirilor şi materializărilor. Am încercat, de data aceasta referindu-mă la naţiune, să atrag atenţia asupra potenţialului exploziv al acestui joc.

În fapt însă, naţiunea poate fi la fel de bine depreciată sau apărată. În istorie, demonstraţiile se pot întoarce, fiindcă istoria înseamnă judecată, înseamnă evaluare, cu alte cuvinte căutarea unor sensuri care nu sunt date, ci izvorăsc dintr-o diversitate de opţiuni. Adesea, un tip de argumentaţie şi contrariul său se prind la fel de bine fiecare în propria-i logică. Istoria — nu istoria reală, ci istoria ca reprezentare — este un nesfârşit proces în care, cu totul firesc, acuzatorii, avocaţii şi judecătorii susţin puncte de vedere distincte şi chiar opuse (mai mult chiar, în cazul istoriei, nimeni nu are calitatea de a da sentinţe).

Aşa încât, ca în orice mare problemă istorică, nu este greu să întoarcem argumentele şi să schiţăm un tablou mult mai convenabil ideologiei naţionale. Fără a relua totul punct cu punct, iată câteva consideraţii, susceptibile să amelioreze o imagine, astăzi, nu tocmai strălucitoare.

Mai întâi, cu greu am putea concepe altceva decât naţiunea, pentru perioada istorică în care aceasta a jucat rolul principal. Modernitatea o pretindea. Într-o lume care nu mai putea fi ţinută în tiparul mărunt al structurilor tradiţionale, dar nu avea cum să se lanseze nici în soluţii mai ample de unitate, de tip continental sau planetar, naţiunea şi-a avut momentul ei, partea ei de istorie. Putem să o raportăm la o multitudine de factori care au pregătit-o sau au servit-o. La căile ferate, de pildă, care au structurat spaţii economico-politice până atunci destul de vag conturate. O naţiune, printre multele determinări şi trăsături, este şi o reţea de căi ferate. Din acest unghi, îngust, dar legitim, aş fi tentat să spun că structurile precedând naţiunea corespund unor

mijloace de comunicare lente şi anevoioase, în timp ce naţiunea se încadrează cronologic epocii căilor ferate, iar postnaţionalismul, legat de actualul proces de  mondializare, internetului. Asemenea unghiuri de analiză pot fi multiplicate şi, toate laolaltă, sugerează concluzia inevitabilităţii faptului naţional. Şi atunci, de ce atâta zarvă?

Apoi, nu este sigur că relele care se impută naţiunii, cu deosebire intoleranţa şi întreţinerea unor stări conflictuale, nu s-ar fi manifestat şi altminteri, cum s-au manifestat dintotdeauna, de când există omul şi societatea. Naţiunea le-a oferit mai curând o justificare, un alibi. Desigur, oamenii se omoară şi pentru idei, dar mai adesea ideile ascund strategii de putere. Ele sunt doar învelişul care dă un aspect mai nobil unor manifestări instinctuale şi unor interese foarte concrete. Pentru toate derapaj ele, nu naţiunea ar trebui pusă în cauză, ci omul în genere, şi un anume tip de societate şi de cultură, o anume fază a istoriei în particular. Naţiunea nu putea fi mai bună decât oamenii care au făcut-o.

Şi ce am fi avut în loc? Este atât de fascinantă lumea dinaintea naţiunilor, o lume a structurilor imperiale, a imobilismului social şi politic, a unui joc elegant dar steril practicat de o elită restrânsă, atrasă doar de farmecul puterii şi de propriile-i privilegii? Sau poate, cine ştie, lumea utopică, pe care ne-o rezervă eventual viitorul, a unei planete unificate în care oamenii ar deveni tot mai asemănători? Soluţia cea mai bună pare de departe o lume alcătuită din comunităţi distincte, fiecare cu fondul său de valori, şi din indivizi liberi, înaintând împreună, în armonie, spre viitor. De-a dreptul idilic! Acesta a fost însă proiectul naţional! Şi atunci, nu abolirea lui, ci ameliorarea funcţionării sale, ar fi obiectivul demn de urmărit.

De altfel, tentaţia tipic umană este de a vedea mai uşor răul decât binele. Cel dintâi ne afectează direct, celălalt ni se pare firesc şi meritat. Pe lângă păcate, naţiunea a avut totuşi şi împliniri. Ideea egalităţii dintre oameni, a abolirii privilegiilor, a făcut corp comun cu proiectul naţional; desigur, ca şi în cazul naţiunii, reuşita a fost relativă şi discutabilă în mai multe privinţe, dar progresul, în ansamblu, nu poate fi contestat. Trăim astăzi într-o lume nedreaptă, totuşi ceva mai dreaptă şi mai deschisă şanselor individuale decât lumea secolului al XVIII-lea. Apoi, atâtea comunităţi — şi este poate meritul principal al ideologiei naţionale — au intrat în istorie, şi-au făcut auzită vocea distinctă. O multitudine de culturi, care altminteri s-ar fi menţinut la un nivel folcloric, cu totul secundar, aproape invizibil, au ocupat un loc în cadrul larg al civilizaţiei mondiale. Fiecare a avut şi are de spus câte ceva în felul său specific. Naţiunile au îmbogăţit omenirea. Fără ele, lumea ar fi fost infinit mai săracă.

Punctul crucial al discuţiei îl reprezintă însă nu atât trecutul, cât prezentul şi viitorul. În ce priveşte un timp apropiat, naţiunea îşi

păstrează încă atuuri incontestabile. Chiar occidentalii, după cum am văzut, cei mai avansaţi în "postnaţionalism", pledează totuşi, în majoritate, pentru o Europă a statelor, deci a naţiunilor. Naţiuni "atenuate", prin extirparea factorilor susceptibili de a genera intoleranţă şi conflict, dar totuşi naţiuni distincte. Europa este încă un ideal, naţiunea o prezenţă efectivă. Sunt mai multe repere naţionale în care individul şi diversele comunităţi se pot recunoaşte decât repere europene. Chiar ultimul sondaj la care m-am referit arăta că, votând pentru Europa, alegătorii aveau de fapt în minte problemele propriei lor ţări. Să mai privim o dată şi bancnotele. Bancnotele naţionale au dispărut. Punct câştigat pentru Europa. Dar parcă bancnotelor europene le lipseşte ceva. Într-adevăr, nici un chip, nici o scenă istorică, doar motive arhitectonice oarecum abstracte. Fiecare naţiune apela la marii săi oameni, pentru a marca şi mai puternic sensul simbolic şi identitar al monedei naţionale. Se pare însă că în cazul Europei nici operaţia, aparent simplă, a alegerii câtorva mari europeni nu a reuşit. Europa nu are încă Panteon, nici veritabilă istorie (în măsura în care le are, sunt doar juxtapuneri naţionale, nu valori sau reprezentări general europene). Cu alte cuvinte, în sens istoric şi cultural, Europa nu există decât prin naţiunile ei. Fuziunea acestora nu se va petrece chiar mâine.

O dată justificată şi apărată naţiunea, ne putem întreba, totuşi, ce va fi în viitor (lăsând la o parte viitorul proxim, către care putem prelungi cu uşurinţă, şi cu mai puţine riscuri de eroare, liniile prezentului). Cel mai onest răspuns este că nu ştim, nu putem şti. Istoricul nu are nici o calificare să vorbească despre viitor. De fapt nimeni nu are această calificare. Cu toţii învestim în viitor, fireşte. Altminteri nu am gândi nimic de anvergură şi nu am mai întreprinde nimic. Dar ce vor da proiectele noastre rămâne ca viitorul să decidă. Istoria previziunilor de acest gen, de la cele mai naive până la cele care se doresc întemeiate ştiinţific (a apărut chiar o ştiinţă numită "futurologie"), dovedeşte cu prisosinţă că viitorul se încăpăţânează să fie mereu altfel de cum ni-l imaginăm (deşi se mai întâmplă, este drept, dată fiind mulţimea ipotezelor, ca unele, din întâmplare, să se potrivească). Oricum, o lume atât de preocupată de viitor s-a lăsat cam prea des luată prin surprindere de evenimente care astăzi ni se par cât se poate de logice şi previzibile pe termen scurt (dar nimic nu este mai simplu decât să prevezi viitorul după ce a avut loc, devenind trecut!). În 1973 întreaga economie mondială s-a dereglat din cauza şocului petrolier (ridicarea bruscă a preţului de către ţările producătoare), venit ca din senin, într-o atmosferă care nu stârnea nici un fel de îngrijorări. În 1989 s-a prăbuşit sistemul comunist; astăzi toată lumea spune că trebuia să se prăbuşească, dar nimeni nu părea preocupat de aşa ceva cu numai câteva luni înainte! Iar 11 septembrie 2001 a picat ca un fulger din cer

senin!

Şi totuşi, mă simt obligat să-mi asum riscul propriilor opinii. Dacă actualele tendinţe se precizează, mi se pare că suntem pe cale — cel puţin în Europa — să ieşim din era naţiunilor. Se va păstra, fireşte, o întreagă moştenire, aşa cum am moştenit din toate epocile succesive ale istoriei. Vom continua să trăim într-un cadru care va purta multă vreme însemnele unei culturi naţionale şi ale unei identităţi culturale şi istorice. Sfârşitul naţiunii nu înseamnă sfârşitul elementelor sale constitutive (multe dintre acestea venind de departe, dintr-o epocă anterioară Naţiunii: etnie, limbă, religie, fără a mai vorbi de acele trăsături aproape de nedefinit, însă cât se poate de sensibile: marca spirituală a unei comunităţi). Dar va veni vremea când aceste elemente nu vor mai alcătui un ansamblu rigid şi exclusiv, strict delimitat de "ceilalţi", şi transfigurat într-un fel de religie. De altfel, chiar logica conflictuală, încă prezentă într-o bună parte a lumii — ca şi la scara întregii planete — pare tot mai puţin aliniată modelului naţional exclusiv. În orice caz, s-a diversificat considerabil. Sunt tendinţe centrifuge ale minorităţilor, înfruntări religioase, acţiuni teroriste provocate de grupuri restrânse, disensiuni între bogaţii şi săracii lumii, conflicte între civilizaţii… Nici unitatea, nici dezbinarea nu mai joacă în principal cartea naţiunii.

Şi atunci, naţiunea, în sensul strict al cuvântului, nu va fi fost decât o etapă pe lungul drum al omenirii.

## Notă bibliografică

Un eseu este altceva decât un manual sau o lucrare de erudiţie. Ceea ce interesează în primul rând sunt ideile autorului şi mai puţin trecerea în revistă a ideilor altora. De aceea, o bibliografie extinsă şi sistematică nu mi s-a părut necesară; oricum, ea nu ar fi ilustrat demersul specific acestei lucrări.

Mă limitez aşadar la consemnarea câtorva titluri, care au contribuit în mai mare măsură la limpezirea propriilor idei şi care ar putea oferi şi cititorului acele dezvoltări şi detalii care nu şi-au găsit locul în imaginea sintetică şi oarecum abstractă propusă de eseul meu.

Mai întâi, o foarte lămuritoare trecere în revistă a principalelor teorii despre naţiune, din secolul al XIX-lea şi până în prezent: Anthony D. Smith, "Nationalism and the Historians", în *Ethnicity and Nationalism* (edited by Antho ny D. Smith), E. J. Brill, Leiden, New York, Koln, 1992, pp. 58-80 (cuprinde şi o detaliată bibliografie).

Anthony D. Smith este susţinătorul teoriei originii etnice a naţiunilor: *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Oxford, 1986, punct de vedere combătut de Dominique Schnapper, în favoarea sensului contractual al comunităţilor naţionale: *La communaute des citoyens. Sur l ´idee moderne de nation*, Gallimard, Paris, 1994.

Dimensiunea imaginară a faptului naţional şi caracterul voit al construcţiei sunt puse în evidenţă în lucrarea deja clasică a lui Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso Editions and New Left Books, Londra, 1983 (cu un accent deosebit asupra cărţii şi presei ca mijloace de creare a unui spaţiu imaginar comun).

Anen -Marie Thiesse, *La création des identités nationales (Europe XVIII$^{e}$-XX$^{e}$ siecle)*, Editions du Seuil, Paris, 1999, înregistrează o multitudine de aspecte ale reelaborărilor culturale şi politice înfăptuite în spiritul ideologiilor naţionale: "inventarea" folclorului, unificarea limbilor, rescrierea istoriei, statul, educaţia...

În sfârşit, raportul naţiune-limbă, cu insistenţă asupra constituirii "limbilor standard" corespunzătoare alcătuirilor naţionale, face obiectul lucrării lui Daniel Baggioni, *Langues et nations en Europe*, Payot, Paris, 1997.

LUCIAN BOIA

DOUĂ SECOLE DE MITOLOGIE NAŢIONALĂ

Naţiune, naţionalism, stat naţional : cuvinte atât de des pronunţate şi cu o puternică încărcătură simbolică şi emoţională. Dar ce înseamnă ele de fapt? Reflectă o realitate obiectivă, sau sunt mai curând expresia unei mitologii materializate? Definesc permanenţe, sau doar o fază istorică recentă pe cale de a se încheia? Lucian Boia îşi propune să răspundă la aceste întrebări în spiritul propriului său sistem de interpretare: o istorie în care imaginarul conduce jocul. Prilej de meditaţie asupra ultimelor două secole, marcate de o adevărată religie a naţiunii, dar şi prilej de bilanţ, acum, la începutul mileniului trei.